

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op Internet:
<http://www.vrouwengeschiedenis.nl>

Redactie

Marijke Huisman (hoofdredactie), Fia Dieteren, Suzanne Hautvast (eindredactie), Annelies de Jeu (eindredactie), Lizzy Jongma

Redactieadres

Obrechtstraat 5, 3572 EA Utrecht
 Tel: 020-2718164, E-mail: marijkeh@dds.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812
 Voor privé-persoon bedraagt de contributie f55,00 (25 €) per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder f1500,00 p.m.: f40,00 (20 €) per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering. Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* f40,00 (20 €). Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-gironummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie houdt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: Lizzy Jongma, 020-6650820 (werk) of 020-4631694 (privé), e-mail: lizzy@iiaiv.nl

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

- voorzitter: **drs. Marieke Hellevoort**
 Tel. 030-2944284, e-mail: ama.hai@net.hcc.nl
- 1e secretaris: **drs. Annette Mevis**
 Tel. 020-6654780, e-mail: mevis@iiaiv.nl
- 2e secretaris: **drs. Marianne Boere**
 Tel. 020-6651318, e-mail: boere@iiaiv.nl
- Penningmeester: **drs. Frieda Boekweit**
 Tel. 020-5810547, e-mail: sequoia@xs4all.nl
- **dr. Emily Hemelrijk**
 Tel. 023-5323613,
 e-mail: e.a.hemelrijk@let.leidenuniv.nl
- **drs. Jeannine Hendriks**
 Tel. 075-6318873, e-mail: ijhnh@globalxs.nl
- **drs. Marloes Schoonheim**
 Tel. 024-3611811, e-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

- prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
- prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
- prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
- prof.dr. Willy Jansen (KUN)
- prof.dr. Paul Klep (KUN)
- prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
- prof.dr. Joyce Outhoorn (RUL)
- prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

drs. Marloes Schoonheim
 Postbus 9103
 6500 HD Nijmegen
 Tel. 024-3611811
 E-mail: M.Schoonheim@let.kun.nl
 Internet: <http://www.historians.ie/women>

ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV)
Foto omslag: *De schepping van Adam en Eva. Bron: Bijbel van Moullet-Grandval, Tours, 9e eeuw.*

THEORIE

- Rurale gendergeschiedenis
Margreet van der Burg 3

EGYPTE

- Aspecten van het leven in een arbeidersdorp
Jaana Toivari 6

SUPERMARKT

- Eldorado voor de vrouw
Ria Boertjes 9

MORAAL

- De bijbelse Eva als eerste moeder in woord en beeld
Yvonne Bleyerveld 12

ARBEID

- De tweede feministische golf en de arbeidstijdverkortings
Anneke Ribberink 15

RECENSIES

- Vertrouwd en Vreemd
Chiel van den Akker 18
- Goochelen met begrippen in de tropen
Liesbeth Hesselink 19
- Geheim Indië
Vilan van de Loo 20
- Troostmeisjes
Esther Captain 21

HISTORICA OP DE ARBEIDSMARKT

- Interview met Annemarijke Noordhoff
Suzanne Hautvast 22

JAARREDE VOORZITTER VVG

- De conjunctuur van vrouwengeschiedenis
Maria Grever 24

COMMISSIE-DE ROOY

- Verleden, heden en toekomst van het geschiedenisonderwijs VVG & Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis van de VGN 26

HISTORICA-SERVICE

- 28

VERS VAN DE PERS

- 29

INTERNATIONAAL

- 30

SVVT

- 31

Geschiedenisonderwijs

Op het moment dat Maria Grever en Esther Captain op 23 maart uit het VVG-bestuur traden, was het rapport van de Commissie-De Rooy over het geschiedenisonderwijs iets meer dan een maand uit. Maria en Esther hebben zich bijzonder ingezet voor integratie van de analytische categorieën gender en etniciteit binnen de historische wetenschap en het geschiedenisonderwijs. Maar hun werk, en dat van vele anderen, lijkt niet te zijn doorgedrongen tot de Commissie-De Rooy. Alles wat er sinds het Centraal Schriftelijk Eindexamen Vrouwengeschiedenis in 1990/1991 in het geschiedenisonderwijs ten goede was gekeerd, wordt met dit advies teruggedraaid. Nu is sekse nog als ordeningsprincipe opgenomen in de kerndoelen van de basisvorming, de eindtermen van de tweede fase en het examenprogramma van het VMBO. Als de adviezen van de Commissie-De Rooy worden opgevolgd, zou het streven naar 'historisch besef' overblijven.

Historisch besef is volgens het rapport 'meer dan alleen maar kennis van of zuivere belangstelling voor geschiedenis; het omvat de samenhang tussen de interpretatie van het verleden, het begrijpen van het heden en het perspectief op de toekomst'. Zo'n besef moet ontwikkeld worden, en daarvoor is volgens de commissie allereerst een chronologisch besef noodzakelijk. Dit punt kon in de media op veel instemming rekenen. 'Feiten weer basis lesstof geschiedenis' kopte *de Volkskrant* op 8 februari, columnisten juichten in de volgende dagen dat 'het gezond verstand' was teruggekeerd. Maarten van Rossem meende zelfs dat het vak was gered uit de handen van 'de machtige coalitie van onderwijskundigen en wereldverbeteraars' die het docenten zou hebben verboden het oude Mesopotamië nog te behandelen, tenzij de positie van de vrouw centraal werd gesteld. Zijn stellingname lijkt exemplarisch voor de ideeën die over geschiedenis en het onderwijs daarin leven: weg met die thema's, weg met vrouwen, niet-Nederlandse culturen en andere historische 'bijzaken'. We moeten 'terug' naar 'de feiten' - de 'algemene kenmerken' van de diverse tijdvakken, zoals de Commissie-De Rooy het stelt. Het probleem met het advies is dat deze 'algemene kenmerken' geschiedenis reduceren tot een traditioneel, wit en mannelijk verhaal. Het is onbegrijpelijk dat dit de uitkomst is van een commissie van dit kaliber, over een vak dat juist met een concept als 'historisch besef' zou kunnen bijdragen aan een gediversificeerde interactie tussen verleden, heden en toekomst. Het is dan ook te hopen dat staatssecretaris Adelmund het commentaar van de VVG en de VGN-commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis ter harte neemt.

Marijke Huisman

Afspiegeling van meerdere culturen

Rurale gendergeschiedenis

Margreet van der Burg

Al 25 jaar geleden namen vooral vrouwelijke historici en studentes het op voor de vergeten vrouwen in de geschiedschrijving. De geschiedenis bleek in hoofdzaak 'mannengeschiedenis'. Na de introductie van 'gender' naast 'seks' werd een analogie gemaakt voor 'ethniciteit' naast 'ras'. Bij de concepten klasse, religie of levensovertuiging en generatie kwam eveneens erkenning voor het onderscheid tussen 'feitelijke' sociale kenmerken en de sociaal-culturele toeschrijvingen die eraan worden verleend. Ook voor rurale gendergeschiedenis gaat het niet alleen over een specifieke groep vrouwen of specifieke genderverhoudingen in de landbouwsector of op het platteland. Margreet van der Burg laat zien dat het onderscheid tussen 'platteland' en 'stad' een eigen dimensie vertegenwoordigt die met 'gender' op eigen wijze interfereert in historische processen. Zij gaat in op de ontwikkeling van dit vakgebied en het belang ervan voor de hedendaagse geschiedschrijving.

De VVG en haar leden hebben vrouwen in de landbouw en op het platteland op verschillende manieren voor het voetlicht gebracht. In het tweede *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* staat een artikel van Jeske Reijs over boerinnen in Noord-Brabant. Op de posters van het Kontaktadres Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis (KLOV), prijken landarbeidsters naast dienstmeisjes uit de stad. In boeken over de vrouwengeschiedenis van Noord-Brabant, Drenthe en Limburg lezen we over boerinnen en andere vrouwen op het platteland. Daarnaast verlevendigen tentoonstellingen het beeld van de landarbeidsters in Noord-Groningen, van de bollenpelsters in Zuid-Holland en van het onderwijs voor boerinnen en hun dochters in Nederland in het algemeen. Deel vijf in de VVG-serie *Het tijpje van de sluier* was ten slotte geheel gewijd aan 'Vrouwen van het land'. De presentatie daarvan vond in 1989 in Wageningen plaats op een landelijke studiedag over de vakopleiding van agrarische vrouwen in het verleden, het heden en de toekomst. Op dat moment had ik bij

Tentoonstellingshoek van de Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande over hun werk voor de gerepatrieerden. Bron: Archief Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande.

Agrarische Geschiedenis in Wageningen een uitvalsbasis om stelselmatig aan 'rurale gendergeschiedenis' te werken. Zo kon ik als VVG-voorzitter het 'plattelandstipje' aan de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis aanbieden op haar vijftigjarig jubileum. Hierop volgde in 1993 een gezamenlijk 'boerinnenprogramma' van beide verenigingen, met als gast Joan Jensen van de New Mexico State University te Las Cruces. Een symposium, een seminar, een reeks lezingen en interviews met oudere boerinnen door het land brachten het onderwerp opnieuw in de schijnwerpers. Stille getuigen zijn een bespreking in het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* en een verslag in het VVG-blad van de hand van Ton Duffhues.

Joan Jensen bleek de meest bekende rurale genderhistorica en 'de grootmoeder' van de boerinnen- en plattelandsgeschiedenis in de Verenigde Staten te zijn. Zij was vanaf 1984 de drijvende kracht achter een reeks congressen onder de naam 'American Farm and Rural Women in Historical Perspective'. Haar bezoek aan Nederland legde de weg naar internatio-

nale uitwisseling open. Hier werd de 'International Coalition for Rural Women's History' geboren. Wij deelden de wereld in tweeën en stuurden uitnodigingen voor deelname rond. Bovendien wilden we onze stem laten horen op belangrijke congressen en dienden een voorstel in voor een IFWRH-sessie op het wereldgeschiedeniscongres van 1995.

De vierde bijeenkomst van 'American Farm and Rural Women in Historical Perspective', eind 1994, was een uitstekende gelegenheid om de contacten te verstevigen. Internationalisering kwam op dit Amerikaanse congres voor het eerst op de agenda. Vier deelnemers uit Europa raakten geïnspireerd door de multidisciplinaire opzet en de aanwezigheid van zoveel collega's én actieve boerinnen. Hieruit volgde het van 14 tot 17 oktober 1999 gehouden congres 'Gender and Rural Transformations in Europe. Past, Present and Future Prospects' dat ik kon organiseren vanuit Gender Studies in de Landbouw, Wageningen Universiteit. Ondertussen werden ook de congressen in de USA op internationale voet voortgezet: 1997 te Waco, Texas en vorig jaar te St. Paul, Minnesota. Daar vond de oprichting van de Rural Women's Studies Association in Historical Perspective (RWSA) plaats, die de Coalition verving (zie: <http://www.uncp.edu/rwsa>). Nog ben ik de contact-persoon voor Europa en Afrika. Met nieuwsbrieven en aankondigingen op de elektronische discussielijst voor Rural and Agricultural History (H-RURAL) houden we elkaar op de hoogte. Voor 2003 staat het volgende congres gepland in Las Cruces, New Mexico.

Mainstream vrouwengeschiedenis

Hoewel de internationale uitwisseling voorspoedig verliep, hebben pogingen om 'ruraal' te integreren in het mainstream vrouwengeschiedenisonderzoek minder succes. Er zijn weinig wetenschappers die zich op rurale gendergeschiedenis specialiseren en ze zijn moeilijk te vinden omdat de institutionele inbedding ontbreekt. Er zijn geen speciale vakgroepen en hoogleraren, studiecentra, tijdschriften of congresonderdelen, waardoor het moeilijk is elkaars bestaan te ontdekken, laat staan voor buitenstaanders op te vallen. Daardoor blijft het thema doorgaans onopgemerkt. Het blijkt bovendien dat weinigen de bestaande literatuur kennen. Verzoeken om extra aandacht aan dit veld te besteden, worden vaak te gemakkelijk afgewimpeld met het argument dat het onderzoeksgebied niet voldoende ontwikkeld is. Lukt het wel, dan is er stevast een groep collega's die duidelijk maakt hoe belangrijk internationale uitwisseling voor hen is. Komt dit niet bekend voor uit de tijd dat vertegenwoordigsters van vrouwengeschiedenis in het algemeen of 'black studies' hetzelfde te horen kregen? Deze deels reële en deels in stand gehouden marginaliteit zorgt er voor dat waardevolle inzichten 'ongestraft' genegeerd kunnen blijven. Het is zonneklaar dat de dimensie 'urban'/'rural' in de vrouwengeschiedenis wordt verwaarloosd evenals de dimensie 'gender' in de plattelands- of agrarische geschiedenis. Hoe zelden laten op zich prachtige studies onvermeld dat hun onderzoeksgroep uitsluitend stadsvrouwen betreft en hoe zelden wordt in de vraagstelling rekening

gehouden met mogelijke verschillen voor agrarische en plattelandsvrouwen. Uitzonderingen komen gelukkig ook voor. Zo kreeg de tentoonstelling over het 'Huishouden' ter gelegenheid van honderd jaar Vrouw en Arbeid het toevoegsel 'in de grote stad'. Grever en Waaldijk merken in *Feministische openbaarheid* (1998) terecht op dat de positie van agrarische vrouwen in het boerengezinsbedrijf niet werd aangekaart op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid van 1898. De integratie van de inzichten vanuit de rurale gendergeschiedenis in de 'grote' verhalen blijft door deze marginalisatie achter, terwijl de plattelandsbevolking vanouds een groot deel van de bevolking uitmaakt en de landbouw een grote stempel op het platteland en de economie drukt. Om de veranderingen in de geschiedenis van de landbouw en het platteland in Europa te begrijpen is de factor gender onontbeerlijk; immers nog steeds zijn de meeste landbouwbedrijven familiebedrijven. Ook gaan historische uitspraken over vrouwenarbeid en gender in de arbeidsverhoudingen in het algemeen voorbij aan de landbouwsector. Impliciet staan doorgaans de arbeidsvraagstukken centraal die met loonarbeid te maken hebben. Het merendeel van de arbeid in de landbouwsector is echter familiearbeid, waardoor de familieverhoudingen van groot belang zijn. Bovendien zijn de andere productiemiddelen eveneens familie zaken die bijvoorbeeld via de wetgeving van het huwelijksrecht en het erfrecht worden gereguleerd. Hierin ligt al besloten dat veel algemene noties uit het vrouwenhistorisch onderzoek over het gezinsdenken, vrouwelijkheid en belangenbehartiging in een andere context vorm kregen op de boerderij.

Een voorbeeld biedt het Nederlandse huwelijksrecht. Tot 1957 bepaalde het burgerlijk wetboek in Nederland dat de wettelijke handelingsbevoegdheid exclusief was voorbehouden aan

de echtgenoot. Gehuwde vrouwen hadden wettelijk geen handelingsbekwaamheid, dus ook gehuwde boerinnen niet, al waren ze mede-eigenaar van het landbouwbedrijf en hadden ze daar hun werk. Verder sloot het landbouwbeleid eerder aan bij hun belangen als vrouwelijke consument dan bij hun belangen als vrouwelijke producent. Voorzieningen van de verzorgingsstaat golden lange tijd alleen voor loonwerkers en het bedrijfsvoerd, dus niet voor agrarische vrouwen die op het eigen bedrijf werkten.

Een ander onderwerp waarvoor een rurale genderbenadering nieuwe inzichten kan bieden, is de leefbaarheid op het platteland, een thema dat van-

daag de dag nadrukkelijk door vrouwen op het platteland onder de politieke aandacht wordt gebracht. Welvaart en welzijn op het platteland worden in Nederland steeds ter discussie gesteld. Dat heeft geresulteerd in allerlei ontwikkelingsprogramma's en stimuleringsmaatregelen. Fragmenten van deze geschiedenis zijn aangepakt. Toch ontbreken studies met een historische lijn waarin de veranderende genderverhoudingen zijn geïntegreerd. Nieuwe interessegebieden zoals vrije tijd en toerisme of het bank- en verzekeringswezen hebben op het platteland eveneens een andere geschiedenis. Zij vertegenwoordigen geheel andere belangen en (gemiste) kansen voor plattelands- en agrarische vrouwen dan voor vrouwen in een

Twee vrouwen maken worsten in de boerderijkeuken.
Bron: Archief Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande.

stedelijke omgeving. De vraag is hoe dit allemaal in het grotere geschiedverhaal past.

Extra dimensie

Een rurale benadering betekent meer dan elk boek met een hoofdstuk boerinnen en plattelandsvrouwen aanvullen. Integratie vergt een diepgaandere discussie. De keuze om 'ruraal' te onderscheiden impliceert de relativering van 'urbaan' als vanzelfsprekendheid. Hiermee schaaft deze dimensie zich in de rij van de concepten 'gender', 'ethniciteit', 'klasse' en 'generatie', die de diepere dominante culturele betekenislagen in onze westerse cultuur beroeren. Onuitgesproken vanzelfsprekendheden in het westerse 'urbane' gedachtegoed krijgen een context wanneer ze vanuit 'ruraal' perspectief worden belicht. Wordt 'ruraal' geassocieerd met 'achterlijkheid of achterstand', 'primitief', oftewel een voorstadium op de weg naar 'urbane' civilisatie, dan wordt de uitdaging niet opgepakt om onze cultuur beter te leren kennen. Reflectie op de vanzelfsprekende betekenissen die eraan verbonden worden, is voorwaarde om de betreffende mensen in hun eigenwaarde te leren kennen, te respecteren en recht te doen. De deconstructie van deze betekenissen maakt het mogelijk hun eigen verhalen over hun leven in een rurale context te positioneren tegenover die óver hen worden verteld. Eenzelfde manoeuvre bleek eerder nodig te zijn om het perspectief van vrouwen en van niet-witte etnische groepen aan bod te laten komen.

De parallel tussen de geschiedenis van deze groepen gaat verder. Interessant is de gelijkheid in de projecties vanuit de dominante cultuur van het mannelijke, urbane, blanke perspectief. Het anderszijn wordt vaak als minder aangemerkt, maar tegelijkertijd verheerlijkt. Vrouwen, niet-blanken en plattelanders (met name de boerenbevolking) wordt symbolische culturele waarde toegekend door juist hun vermeende nauwere band met de natuur, dus niet-civilisatie. Bij extreme stereotyperingen komt bij deze 'natuurlijke' toeschrijving al gauw een vleugje exotisme en erotisme om de hoek kijken. Duidelijk dringt zich de vergelijking op met de status van 'onvolwassenheid'. Evenals bij kinderen gaat de vergoelijking van het pure, onnozele, van niet-civilisatie hand in hand met het nobele streven om hen uit hun onwetendheid te verheffen. In de dynamiek van de westerse cultuur wordt danig aan deze oude civilisatie-indelingen getornd, juist door de groepen die om erkenning roepen. Niettemin blijkt steeds hoe diep deze noties in onze cultuur verankerd zijn.

Breukvlakken

Het is niet eenvoudig als deelgenoot van een dominante cultuur vragen te verwoorden en gefinancierd te krijgen die uitgaan van de (historische) rurale of boerenrealiteit en gender, of die uitgaan van de (historische) realiteit van boerinnen en andere plattelandsvrouwen. Vragen die het verschil met de 'urbane context' benadrukken, nemen het urbane als richtlijn en kunnen daardoor blinde vlekken in stand houden. Dat is de valkuil die het onderzoek naar specifieke vrouwenaspecten ontmoette als het belang werd afgemeten aan een geïnternaliseerde masculien georiënteerde prioritering. Zaak is dus het onderzoek in die context van de bestaande machtsverhoudingen te positioneren en daarmee de eventuele schijn van 'masculiene' wereldvreemdheid te vermijden.

Breukvlakken in de westerse cultuur vragen om nieuwe inzichten. Wereldvraagstukken zijn uitingen van dynamiek en verwijzen bij uitstek naar fundamentele spanningsvelden. Momenteel zijn dat bijvoorbeeld vraagstukken rond de opvang van vluchtelingen en asielzoekenden, milieuvraagstukken en het gebruik van natuurlijke hulpbronnen en vraagstukken rond voedsel en gezondheid. Zo is er hernieuwde aandacht ontstaan voor zogenaamde informele en morele economie. Beide zijn nog altijd diep geworteld in de plattelandscultuur. Aanleiding voor deze aandacht was de verbazing dat de

bevolking in landen met grote terugval in het BNP, zoals de voormalige Sovjetstaten, toch bleek te kunnen overleven. De discussie over een verbreding in de toegepaste economische strategieën bij organisaties zoals het IMF is daarmee gevoed. De wereldwijde milieuvraagstukken geven een impuls aan revisionistische geschiedschrijving voor de landbouw; het succesverhaal van de toenemende productie, hogere arbeidsproductiviteit en toepassing van hoogwaardige technologieën kan niet langer de boventoon voeren. Het landbouwbeleid van ruilverkaveling in samenhang met schaalvergroting en specialisatie krijgt kleur als wordt onderzocht waarom niet alle boerenfamilies wilden meedoen, hoe en waarom mannen en vrouwen zich op onderdelen tegendraads toonden of hoe het ecologische boeren is vergaan in een tijd van modernisering alom.

Integratie

Natuurlijk moet aan bod komen hoe de verschillende dimensies in elkaar schuiven, elkaar verdringen of versterken. Binnen de rurale context en in de landbouwsector hebben vrouwen eraan meegewerkt dat het specifieke vrouwenbelang nogal eens ondergeschikt werd gemaakt aan het rurale of boerenbelang. Boerinnen en andere plattelandsvrouwen werden, met hun organisaties, afgeschilderd als voorbeelden van conservatisme. Recent hebben Canadese studies echter aangetoond dat feminisme te zeer vanuit een urbane context wordt afgemeten aan de mate van partijpolitiek of (institutioneel) politiek feministisch activisme. De onderzoeksters vonden op de boerderij genoeg aanleiding om een feministische grondhouding bij veel boerinnen te onderkennen. Ze stellen de vraag of de definiëring van feminisme wel deugt of dat er sprake is van 'agrarisches' feminisme.

De verwevenheid van 'plattelanders-/stads-', 'gender' en 'ethniciteit' besprak ik in 1998 in mijn bijdrage aan een VVG-studiedag over 'seks en ethniciteit'. In het algemeen worden etnische vraagstukken namelijk niet geassocieerd met het platteland en zeker niet met zijn geschiedenis. Toch is in Nederland juist het platteland de plaats waar veel repatrianten en asielzoekenden worden opgevangen. In het verleden kende het platteland buitenlandse (seizoen)werkzoekenden en bestonden er joodse gemeenschappen in kleinere plattelandplaatsen. De vraag of de samenkomst van culturen op het platteland dezelfde of andere aspecten kende als in onze stadsgeschiedenis, ook ten aanzien van gender, en welke invloed deze historische ervaringen hebben op de hedendaagse praktijk, moet nog gesteld worden.

Deze dimensies zijn moeilijk te ontwarren. Dit is geenszins vreemd omdat wij allen zelf deel zijn en willen zijn van de dominante cultuur, maar er tegelijkertijd deels van uitgesloten worden. Door het ontwarren en verbinden van de relevante perspectieven komt het onderzoek dicht bij het werkelijke leven te staan: simpelheid bestaat niet en ordenen geeft meer inzicht dan de schijn van de orde zelf.

Margreet van der Burg is onderzoeker Agrarische Geschiedenis / Vrouwenstudies in de landbouw aan de Universiteit Wageningen.

Literatuur

- M. van der Burg en K. Lievaart, *Drie generaties in schort en overall. Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw*. Wageningen, 1998.
- M. van der Burg, "Geen tweede boer". *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968*. Te verschijnen in 2001.
- M. Neth, *Preserving the Family Farm. Women, Community, and the Foundations of Agribusiness in the Midwest, 1900 - 1940*. Baltimore, 1995.
- WUR-bibliotheken via Agralin algemene catalogus, Vrouwbestand (artikelen tot oktober 1998) en het IIAV.

De vrouwen van Deir el-Medina

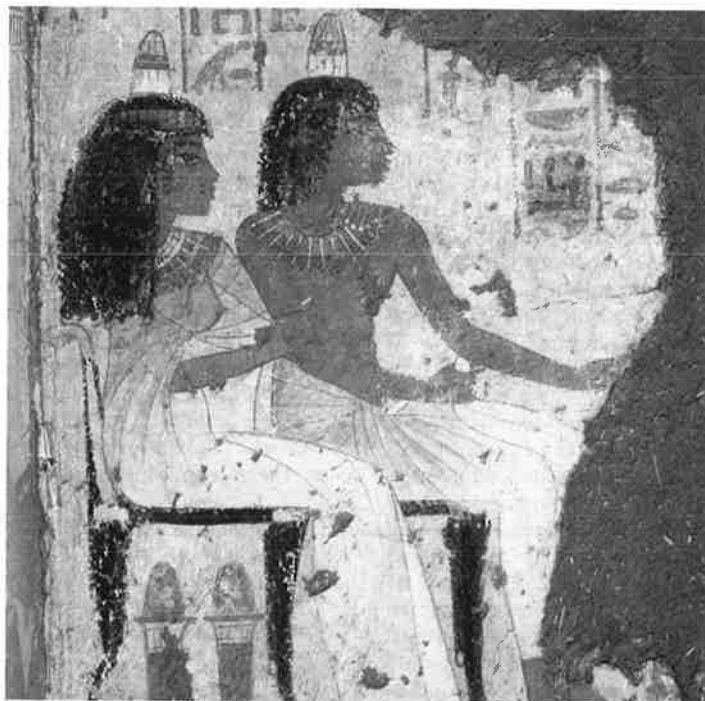
Aspecten van het leven in een arbeidersdorp

Jaana Toivari

Eeuwenlang hebben oude oosterse culturen de verbeelding geprikkeld. Met name over de oosterse vrouwen is veel gefantaseerd. In discussies over de positie van vrouwen in het oude Egypte werd veelal verwezen naar het dramatische leven van Cleopatra of de schoonheid van koningin Nefertite. Jaana Toivari probeerde zicht te krijgen op de rol die 'gewone' vrouwen in de tijd van de farao's speelden. Zij ging in het grafbouwersdorp Deir el-Medina op zoek naar hun dagelijks leven.

Bij Luxor, op de westelijke oever van de Nijl liggen in de woestijn de overblijfselen van een dorp waar koninklijke grafbouwers leefden. Tegenwoordig heet deze plaats Deir el-Medina, naar een uit recenter tijden daterend klooster. Het Oud-Egyptische dorp werd rond 1500 voor het begin van onze jaartelling door de staat gesticht, om de bouwers van de graven en hun families te huisvesten. Deir el-Medina bleef ongeveer vierhonderd jaar bewoond; de goed bewaarde resten bestaan onder andere uit begraafplaatsen van de arbeiders, kleine privékapellen en werkplaatsen. Met de overblijfselen van het dichtbijgelegen Dal van de Koningen en Dal van de Koninginnen verschaft Deir el-Medina unieke informatie over het leven van de mannen en vrouwen die in het dorp leefden.

Boven alles waren de vrouwen in het oude Egypte vermaard om hun rol als moeder. Egyptenaren geloofden dat hun leven in het hiernamaals afhankelijk was van de begrafenisrituelen die hun kinderen verrichtten. Alleen al om die reden was het dus noodzakelijk kinderen te krijgen. Toentertijd stierven echter veel vrouwen in het kraambed, bovendien overleden vele baby's tijdens of snel na de bevalling. Vrouwen die met succes kinderen baar-

Detail van een wandschildering van een man en vrouw die aan het offeren zijn (Deir el-Medina, 18^e dynastie). Bron: A.M Donadoni Roveri (red.), *Egyptian civilization. Daily life*. Milan, 1987.

den, oogstten dan ook op veel waardering. Zowel meisjes als jongetjes waren gewenst. Hoewel in de bronnen vaker zonen dan dochters genoemd worden, is er geen bewijs dat pasgeboren dochters aan hun lot overgelaten werden. De moederrol bestond voornamelijk uit het voeden en verzorgen van de kinderen. Toch stond een vrouw niet alleen voor de taak haar baby's te verzorgen. Op afbeeldingen is te zien dat oudere kinderen voor de jongeren zorgden, en het inzetten van een min was niet ongebruikelijk. De vaders zullen veel in beslag zijn genomen door hun werk in de grafbouw, maar hun rol moet evenmin over het hoofd worden gezien.

Status

De kindertijd duurde in het oude Egypte betrekkelijk kort, zo werden dochters

geacht al aan het begin van hun tienerjaren te trouwen. Een huwelijk van een kind betekende niet dat de rol van ouders was uitgespeeld. Verscheidene brieven waarin volwassen kinderen zich tot hun ouders richten met het verzoek om gunsten, getuigen ervan dat de plichten en rechten van ouders en kinderen bleven voortduren. De band tussen ouder en kind verschaft bovendien een identificatiemiddel. Een volwasse-

ne kon in sociale relaties worden aangeduid als 'die-en-die, de zoon/dochter van die-en-die'. In zulke gevallen werd meestal de naam van de vader of die van de moeder genoemd, maar er zijn gevallen bekend die beide ouders vermelden.

Zowel jongens als meisjes erfden aldus hun (eerste) sociale status van beide ouders. Een oud-Egyptische vrouw genoot tevens achting in haar rol als getrouwde vrouw, en eventueel als moeder. In tegenstelling tot de term 'moeder' had de oud-Egyptische term 'echtgenote' geen functie als eretitel in het dagelijkse spraakgebruik. 'Echtgenoot' was evenmin een eretitel, de volwassen mannen van Deir el-Medina werden vaak aangeduid met hun beroep. Aangezien zij door de staat in dienst waren genomen om koninklijke graven te bouwen, bracht hun werk een bepaalde status met zich mee. Soms was er binnen een beroepsgroep sprake van hiërarchie, zoals afgeleid kan worden uit benamingen als 'voorman', 'schrijver' of 'ontwerper'. Een meer algemene benaming voor een beroepsbeoefenaar was de titel 'Dienaar op de Plaats van de Waarheid'.

Vrouwen hadden geen werkgerelateerde titels, en er is wel gesuggereerd dat de huwelijksbanden voor hen eenzelfde soort functie hadden als de beroeps carrière voor mannen. Dit lijkt ondersteund te worden door een van de oud-Egyptische instructieteksten uit de *Lessen van Ani*: 'Vraag een vrouw wat haar man doet en vraag een man naar zijn werk'. Vermoedelijk is de werkelijkheid genuanceerder, maar het lijkt erop dat de status en sociale rol van een vrouw in belangrijke mate door haar huwelijk werden bepaald. Die status werd weliswaar niet met de term 'echtgenote' weergegeven, maar dat gebeurde wel met de titel 'meesteres van het huis'. Hoewel deze titel niet in het dagelijks spraakgebruik voorkwam, is ze veelvuldig gebruikt voor teksten op grafgoederen, en op allerlei monumenten zoals graven en stelen. Blijkbaar stond het huiselijk domein in het oude Egypte onder supervisie van vrouwen.

Liefde

Het huwelijk wordt veelal gezien vanuit ons hedendaagse, westerse perspectief dat sterk door het christendom is beïnvloed en soms het zicht op verbintenissen in andere tijden en culturen belemmert. Als we kijken naar het ontstaan van huwelijken in Deir el-Medina blijkt dat er allereerst een vorm van onderhandeling tussen de families van de twee kandidaten nodig was. Het is niet bekend of de twee partners zelf veel te zeggen hadden. Het is evenmin bekend of en in hoeverre de 'romantische liefde' een rol speelde bij de partnerkeuze. Liefdesliederen schilderen weliswaar een levendig beeld van verliefde jongens en meisjes die naar elkaar verlangen, maar in de context van deze liederen speelt het huwelijk bijna nooit een rol. Toch lijkt het aannemelijk dat jonge mensen in het oude Egypte reeds voor hun huwelijk seksueel actief waren.

Houten model van de bereiding van brood. Twee vrouwen malen meel, terwijl een man de oven in de gaten houdt (Deir el-Medina, tussen 1955 en 1750 v. C.). Bron: A.M Donadoni Roveri (red.), *Egyptian civilization. Daily life*. Milan, 1987.

Waarschijnlijk was de houding ten opzichte van seksualiteit vergelijkbaar met die ten aanzien van andere lichamelijke functies, zoals eten en het produceren van ontlasting.

In ieder geval was vrouwelijke maagdelijkheid in de liefdesliederen geen onderwerp dat in verband werd gebracht met het huwelijk. Veeleer werd meisjes in dit genre een tamelijk actieve rol toebedeeld. Aangezien de liefdesliederen werden geschreven door mannelijke beroepsschrijvers, is het niet uit te sluiten dat deze verbeelding, althans voor een deel, mannelijke projectie is. Met de uitdrukking 'tot vrouw maken' wordt in diverse literaire en niet-literaire teksten immers verwezen naar de actieve rol die de man bij het aangaan van een huwelijk had. De uitdrukking 'tot vrouw maken' vertoont overigens sterke overeenkomsten met het gezegde 'tot mens maken', waarmee werd verwezen naar het grootbrengen van kinderen. Daar kan men uit afleiden dat een vrouw als sociaal rijp werd beschouwd, wanneer zij getrouwd was.

Voordat een huwelijk kon plaatsvinden, schijnt het gebruik te zijn geweest dat de aanstaande bruidegom een gift overhandigde aan de familie van de bruid. In een van de weinige teksten waarin sprake is van een dergelijke gift, kreeg de vader van de bruid etenswaren. In een door een vrouw geschreven testament wordt nog wat meer informatie gegeven over huwelijks giften. Deze vrouw stelt dat ze een goede moeder is geweest voor al haar kinderen, dat ze hen groot gebracht heeft en, zoals gebruikelijk, voorzien van alle soorten goederen om een eigen huishouding te kunnen beginnen. Het lijkt er dus op dat ouders zorgden voor huwelijks giften, zowel bij zonen als bij dochters. Zoals eerder vermeld, eindigden de plichten en rechten tussen ouders en kinderen niet op het moment dat de kinderen trouwden. In het oude Egypte was het huwelijk geen op zich zelf staande gebeurtenis; het was veel meer een onderdeel van een doorgaand proces waarbij een verscheidenheid aan goederen en rechten langs een uitgebreid netwerk van sociale verbanden bleef stromen. Na het overlijden van hun ouders konden kinderen van beide seksen aanspraak

maken op goederen uit de nalatenschap. Echtgenoten kregen geen zeggenschap over de persoonlijke goederen van hun vrouwen; echtgenotes verkregen wel het recht op een derde deel van het gemeenschappelijk eigendom.

Houten spoelen voor het spinnen (Deir el-Medina, tussen 1540 en 1070 v. C.). Bron: A.M. Donadoni Roveri (red.), *Egyptian civilization. Daily life.* Milan, 1987.

Meer dan moeder

De vrouwen in Deir el-Medina waren niet alleen moeders en echtgenotes. Zij waren tevens actief op economisch, juridisch en religieus gebied. Er waren uiteraard vrouwen die deelnamen aan vrome activiteiten in de persoonlijke sfeer, maar sommige vrouwelijke inwoners hadden ook religieuze titels en functies. Zij werkten bijvoorbeeld als zangeres van een god of godin. Het beroep 'klaagvrouw' is eveneens bekend, en er bestaat ten minste één voorbeeld van een dochter die haar moeder als klaagvrouw opvolgde. Ook de functie van 'wijze vrouw' is bekend. Deze vrouw zou hebben beschikt over diepere kennis van de (relaties tussen) goden, doden en levenden; ze zou daardoor in staat zijn licht te werpen op situaties die anders onverklaarbaar leken. Zowel mannen als vrouwen raadpleegden haar bovendien om kennis te krijgen van hun toekomst.

Op economisch gebied waren de vrouwen in het oude Egypte een actieve partij in allerlei transacties. Zij waren namelijk in staat allerlei soorten goederen - waaronder vastgoed en slaven - te verkopen, te kopen, te lenen of te 'leasen'. Waarschijnlijk vermeerderden velen hun rijkdom door het weven van kleding, een waardevol middel in een op ruilhandel gebaseerde economie. Sommige vrouwen waren minder fortuinlijk; zij raakten in meerdere of mindere mate in de schulden bij mannelijke en vrouwelijke kredietgevers. Mensen die hun schulden niet konden inlossen, kwamen in Deir el-Medina vaak voor het lokale tribunaal - dat ook diende voor het oplossen van andersoortige misdrijven. De zaken waar het tribunaal mee te maken kreeg, betroffen naast schulden bijvoorbeeld

diefstal en buitenechtelijke relaties. In de diverse opgetekende zaken traden vrouwen op als eiser en als getuige. In één geval lijken vrouwen zelfs deel uit te hebben gemaakt van de leden van het lokale tribunaal.

De vrouwelijke inwoners van Deir el-Medina lijken goed vertrouwd te zijn geweest met de wettelijke richtlijnen en principes die het leven van de oude Egyptenaren bepaalden. Zij participeerden op religieus, juridisch en economisch gebied. Soms namen de vrouwen van het dorp zelfs uit naam van hun mannelijke familieleden het maandelijks loon in ontvangst. Na een vruchtbaar leven als moeder, echtgenote en participerende vrouw was het voor de inwonsters van Deir el-Medina echter tijd hun lot in de handen van hun kinderen te leggen. Het was namelijk de plicht van kinderen hun ouders de zorg terug te betalen die zij vroeger zelf hadden ontvangen. Wanneer de kinderen niet aan deze verplichting voldeden, kon een moeder of vader een testament laten opstellen waarin de kinderen die zich niet goed gedroegen onterfd werden. Op deze manier hielden ten minste sommige oudere vrouwen nog enige zeggenschap over het gedrag van hun kinderen, zelfs als deze volwassen waren geworden.

Vertaling: Cor Opmeer

Jaana Toivari studeerde Egyptologie in Helsinki. Vorig jaar promoveerde zij aan het Nederlandse Instituut van het Nabije Oosten in Leiden met het proefschrift *Women at Deir el-Medina*.

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literatuuropgave (van ten hoogste tien titels).
Titelbeschrijving boek:
Elsbeth Ety, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*. Meppel, 1992.
Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III, Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * géén noten
- * enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie) en het adres van de auteur
- * enige illustraties met onderschriften, én bronvermelding (per pagina een illustratie); digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tiff- of eps-bestand
- * de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2300 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1500 woorden, een recensie (een pagina) 800 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens (" en "), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * de kopij wordt naar het redactieadres gestuurd op floppy, vergezeld met een uitdraai. Gebruik WPS 5.1 of Word, en vermeld welk tekstverwerkingsprogramma is gebruikt.

Deadlines:

- februarinummer: 1 oktober
- juninummer: 1 februari
- oktobernummer: 1 juni

Eldorado voor de vrouw

Ria Boertjes

De introductie van het zelfbedieningssysteem in de levensmiddelenwinkel zorgde voor een cultuurverandering. In de geschiedschrijving is hieraan echter weinig aandacht besteed. Degenen die er wel over schreven, zoals Anneke van Otterloo en Hans Righart, dateren de doorbraak van het systeem na 1960. De zelfbedieningswinkel was in Nederland al sinds de jaren veertig bekend, maar winkeliers hadden tijd nodig om te wennen aan de nieuwe verkoopvorm. Zij vonden het moeilijk hun plaats achter de toonbank op te geven. Bovendien werd door het beeld, dat zij zich van de consument hadden gevormd, de overgang naar het zelfbedieningssysteem vertraagd. Ria Boertjes laat in dit artikel zien dat de nieuwe methode al snel door de huisvrouwen werd geaccepteerd. Zij vonden de zelfbedieningszaak een waar eldorado. Gestimuleerd door de voorlichting van de belangenorganisaties en de verbeterde economische situatie konden de klanten in de jaren zestig in het hele land profiteren van het efficiënte zelfbedieningssysteem.

De eerste zelfbedieningswinkel in de levensmiddelenbranche werd in september 1916 in Amerika geopend. Tijdens de mobilisatie voor de Eerste Wereldoorlog kon de kruidenier Clarence Saunders in Memphis niet voldoende personeel krijgen om zijn winkel draaiende te houden. Als oplossing zette hij voorverpakte en geprijsde artikelen, die de klant zelf kon pakken, op stellingen in zijn winkel en plaatste hij bij de ingang een tourniquet en bij de uitgang een kassa. Hiermee creëerde hij een éénrichtingsverkeer in zijn winkel. Het thuisbezorgen van de boodschappen en het verlenen van krediet schafte hij af. Daar stond als voordeel voor de klanten tegenover dat de prijzen van de artikelen werden verlaagd. Saunders' formule werd een groot succes. Het aantal zelfbedieningszaken in de Verenigde Staten breidde zich de daaropvolgende jaren sterk uit, maar zou pas na de Tweede Wereldoorlog Nederland bereiken.

De primeur van de eerste zelfbedieningswinkel in Nederland was in 1948 voor Chris van Woerkom uit Nijmegen. Hij presenteerde zijn winkel als "Een stukje Amerika in Nijmegen". Vlak na de oorlog was de aantrekkingskracht van de Verenigde Staten op Nederland groot. In het kader van de Marshallhulp maakten vertegenwoordigers uit allerlei sectoren vanaf 1948 reizen naar Amerika, om aldaar de succesvolle methoden en technieken te bestuderen. Ook vanuit de levensmiddelenbranche, detailhandel en consumentenorganisaties werden studiereizen georganiseerd. Enthousiast werd via brochures en rapporten verslag gedaan van het zelfbedie-

ningssysteem, de keurige winkelinrichting en de uiterst efficiënte organisatie.

Tijdens de oorlog had Van Woerkom zijn winkel, door middel van het plaatsen van een schot, verkleind om te voorkomen dat de Duitse bezetter het grote pand zou opeisen. In de vrijgekomen ruimte achter het schot verpakte hij al diverse artikelen voor. Na de oorlog breidde hij het assortiment van voorverpakte artikelen uit. Met de plannen om in zijn winkel het zelfbedieningssysteem toe te passen, liep hij toen al een tijdje rond. Maar de tijdens de oorlog ingevoerde voedseldistributie en het gebrek aan aanbod van voorverpakte artikelen, stonden zijn plannen in de weg.

Met als handleiding een boek en enkele artikelen uit het Amerikaanse vaktijdschrift *The Progressive Grocer* over het in Amerika zo succesvolle zelfbedieningssysteem, verbouwde hij na de oorlog zijn kruidenierswinkel tot een zelfbedieningszaak. Toonbanken, stellingkasten, koopeilanden en winkelwagentjes ontwierp hij zelf en werden in zijn opdracht door respectievelijk een timmerman en een smid gemaakt. Dit meubilair was in Nederland niet verkrijgbaar en voor import uit Amerika werden geen deviezen verleend. De voorbereidingen kostten ongeveer een jaar. Net als in de Verenigde Staten werd de nieuwe verkoopformule een succes. Van Woerkom zag in korte tijd zijn omzet verdubbelen, terwijl zijn kosten niet stegen.

*Een vrouw met smaak
doet zelf haar keuze*

ook in levensmiddelen

Met zeer veel zorg maakt U een keuze wanneer het kleding, hoeden of schoenen betreft. Met dezelfde zorg koopt U nu ook weer zelfstandig Uw keuze doen in Centra's Zelfbedieningswinkel. Daar vindt U een assortiment van Nederlandse en Amerikaanse. Alles staat overzichtelijk gerangschikt en U kunt U zelf bedienen.

Steng schijf, een, twee, drie

CENTRA'S ZELFBIEDIENINGSWINKEL
op de Damesbuurs
in het R.A.I.-gebouw

Speciale attracties Vrij entree

Bedien U zelf

CENTRA

heeft de grootste keuze

Een gewaagde onderneming

Van de zijde van de winkeliers was er veel kritiek op de nieuwe verkoopmethode. Volgens de voorzitter van de Vereniging van Zelfbedieningsbedrijven werd er door de kruideniers zelfs apathisch en geschokt gereageerd. Van Woerkom werd 'stapelgek' verklaard. De collega's vonden de ommezwaai naar het nieuwe verkoopsysteem in een periode van schaarste, distributie en zuinigheid een gewaagde onderneming. De levensmiddelenbranche meende dat het in Amerika zo succesvolle systeem niet zou aanslaan bij de Nederlandse huisvrouw. Zij verkeerde immers in een heel andere positie dan de Amerikaanse vrouw, die een koelkast, een auto en een veel ruimer budget tot haar beschikking had. In de loop van de jaren vijftig echter veranderde de economische situatie van Nederland aanzienlijk. De Nederlandse consument profiteerde van de internationale economische groei. Het strenge loonbeleid, dat door overheid, werkgevers en vakbonden werd gevoerd, kwam onder druk te staan. In 1956 werden de lonen met 6 procent verhoogd, de zogenaamde welvaartsrond. Na 1959 stegen de lonen steeds verder en dit beleid had in 1964 een ware loonexplosie tot gevolg. Zo kreeg ook de huisvrouw meer geld tot haar beschikking. Het deel van het budget dat door een gezin aan voeding werd uitgegeven steeg in verhouding minder hard dan de inkomens zelf. Er bleef dus geld over voor duurzame consumptiegoederen, zoals een wasmachine en een koelkast.

Naast economische gronden had het verzet van de kruidenier ook psychologische oorzaken. Door de komst van de zelfbediening zou het hele machtsevenwicht in de winkel veranderen. De winkelier was bang zijn waardigheid te verliezen. Hij moest zijn plaats achter de toonbank opgeven om achter de schermen te gaan werken. Naar zijn mening devalueerde het beroep van kruidenier, omdat de advisering van de klanten en het persoonlijk contact voor een groot deel wegvielen. Verder maakte de onbekendheid met de nieuwe verkoopmethode de winkelier onzeker.

Bovendien paste de nieuwe verkoopmethode niet bij het beeld dat de kruidenier had van de Nederlandse huisvrouw. Volgens hem zou de klant wars zijn van vernieuwingen: "Zij winkelt niet graag in de bazar, de toekomstfantasie zelfbedieningswinkel heeft voor haar geen charme". Verder verwachtte de kruidenier dat het zelfbedieningssysteem zou leiden tot

hebzucht en diefstal. Daarbij was hij van mening dat de huisvrouw het advies van een deskundige zou missen en bezwaar zou maken tegen het wegvallen van de bezorgservice en de kredietverlening. Dit beeld was echter sterk verouderd. Door de schaarste in de Tweede Wereldoorlog en de toen ingevoerde voedseldistributie was de verhouding tussen de winkelier en de huisvrouw aanzienlijk veranderd. Voor de oorlog werd de klant door de winkelier tot de deur uitgeleide gedaan, maar door de distributie en de schaarste moest de klant in de rij staan en maar afwachten welke artikelen te koop waren. De klant was, niet tot haar vreugde, helemaal afhankelijk geworden van de kruidenier. De winkelier zag dus nogal wat problemen, maar hoe reageerde de huisvrouw, de belangrijkste consument in de jaren vijftig?

Heerseres over een klein koninkrijk

Eén van de eerste reacties op de zelfbedieningswinkel in de pers was die van een journaliste van het damesweekblad *Margriet*. Zij deed eind 1948 in het blad uitgebreid verslag van haar bezoek aan de eerste zelfbedieningswinkel. Volgens haar was de winkel een "ongekend paradijs" voor de huisvrouw. Ze voelde zich in de zelfbedieningswinkel, zo schreef ze, "heerseres over een klein koninkrijk". Omdat voor de meeste artikelen in 1948 geen distributiebonnen meer nodig waren, was het winkelen al veel aangenamer en minder tijdrovend geworden. "Maar dat we ooit zo iets ideaals zouden ontmoeten, als deze zelfbedieningswinkels, dat hadden we toch niet durven dromen!", merkte de journaliste op. De 'Help Uzelf' winkel had volgens de journaliste vele voordelen. Het ruime assortiment levensmiddelen lag overzichtelijk en smakelijk soort bij soort uitgestald. Niets werd aan het oog onttrokken. De klant mocht alles zelf pakken, bekijken, betasten en er aan ruiken. Er stond geen winkeljuffrouw die je iets opdrong of je wilde beïnvloeden. Bij de kassa werden ten slotte snel de duidelijk geprijsde artikelen afgerekend. Volgens de *Margriet*-journaliste was efficiënter boodschappen doen niet mogelijk.

De reactie van de journaliste in de *Margriet* was zeer lovend. Van de zijde van de huisvrouwen werd ook al snel enthousiast op het nieuwe fenomeen gereageerd. Een belangrijk voordeel was tijdswinst, want van het lange wachten in een bedieningszaak veroorzaakt door "...weifelen en zaniken werd je soms akelig". Bovendien werd het gemis van het bezorgsysteem, dat met de komst van de zelfbedieningswinkel verdween, gecompenseerd door de zelfbedieningswinkel met een breed assortiment van dagelijkse benodigdheden. Enquêtes, vanaf de jaren vijftig gehouden door de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, bevestigden dat tijdsparing als een belangrijk voordeel werd ervaren. De huisvrouwen stelden ook het zelf vrij rondkijken en rustig kiezen zonder tussenkomst van de winkelbediende zeer op prijs, bleek uit de enquêtes.

Een geëmancipeerde klant

De consument van de jaren vijftig bleek een geëmancipeerde klant te zijn geworden. Daar hadden niet in de laatste plaats belangenorganisaties, zoals de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen (NVVH) en de Consumentenbond, voor gezorgd. Zij hielden zich al sinds het begin van de vorige eeuw bezig met de voorlichting over de rationalisering en mechanisering van huishoudelijk werk. Vrouwen, behorend tot alle zuilen en uit alle lagen van de bevolking, werden vanuit hun eigen zuil of levensideologie door bijvoorbeeld damesbladen en radiopraatjes van deskundigen op de hoogte gehouden. Ook door middel van cursussen, lezingen, tentoonstellingen, brochures, contactbladen, tijdschriften en demonstraties kreeg de huisvrouw voorlichting over hoe ze een huishouding, in een gezellige sfeer voor het hele gezin, zakelijk en efficiënt kon voeren.

Van de zijde van de belangenorganisaties was al in een vroeg

stadium aandacht voor het nieuwe zelfbedieningssysteem. Eén van die belangenorganisaties, de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen, wijdde in 1953 een studiedag aan de zelfbedieningswinkel. Op de ledenbijeenkomsten van de plaatselijke afdelingen werd gediscussieerd over de net gelanceerde verkoopvorm. De reacties van de leden waren over het algemeen positief. Als voordelen werden genoemd: rustig en zonder koopverplichting kunnen rondkijken, er werd niets aangepreut of opgedrongen, de winkels waren hygiënischer dan bedieningswinkels, alles werd overzichtelijk uitgesteld en de verkoopmethode werd als tijdsbesparend ervaren. Het niet meer op de pof kunnen kopen werd door sommigen ook als een voordeel gezien, omdat er dan bij de winkeliers geen hoge schulden meer konden worden gemaakt. Bovendien raakte de huisvrouw beter op de hoogte van kwaliteit, prijsverschillen, reclame en nieuwe artikelen als ze zelf naar de winkel ging in plaats van alles thuis te laten bezorgen. Bezwaren die naar voren kwamen, waren: de verhoging van de prijs van levensmiddelen door de verpakking, de te grote hoeveelheden per verpakking en de hoge kosten die de winkelier had om zijn zaak om te zetten in een zelfbedieningswinkel. Verder werden als nadelen gezien het gemis aan voorlichting, het wegvallen van het contact met de winkelier, het vervallen van thuisbezorging, de verleiding om te veel te kopen en het in de hand werken van diefstal. Om het nieuwe systeem bij de leden te introduceren en te promoten plaatste de NVVH vanaf de jaren vijftig geregeld artikelen in het verenigingsorgaan *Denken en Doen*. In een van die artikelen werd geadviseerd: "Laten wij huisvrouwen dan, zonder onze toonbankbuurtwinkels ontrouw te hoeven worden, niet bij voorbaat bang zijn voor eventuele nieuwe vormen van verkoop en onszelf trainen om niet te vallen in iedere strik die de reclame ons spant. Wij zijn toch warempel geen kleine kinderen meer?" De redactie was wel van oordeel dat de klant bloot stond aan verleiding, "maar voor wie stevig in de schoenen staat kan de zelfbedieningszaak allerplezierigst zijn en voor de vrouwen die erg gehaast zijn, is ze dikwijls een ware uitkomst". Ook de Consumentenbond zag de voordelen van het zelfbe-

dieningssysteem. Zij vond een doelmatig ingerichte, liefst op zelfbediening ingestelde levensmiddelenwinkel met een breed assortiment van groot belang. Doordat het bezorgsysteem vanwege de hoge loonkosten afbrokkelde kon van de huisvrouw moeilijk verlangd worden, dat zij achtereenvolgens naar bakker, groenteboer, slager en kruidenier ging, in iedere winkel op haar beurt wachtte en vaak grote afstanden aflegde met volle en zware boodschappentassen. Verder meende de Consumentenbond dat, omdat in Nederland net als in het buitenland, steeds meer gehuwde vrouwen buitenshuis gingen werken, een zelfbedieningswinkel met een breed assortiment onmisbaar was. Ook vrouwen, die in nieuwe woonwijken en flatgebouwen woonden, vaak verwijderd van winkelcentra, zouden veel voordeel hebben aan het nieuwe winkelsysteem.

De doorbraak

De grote doorbraak van de zelfbedieningswinkels voltrok zich na 1960. Het aandeel van de zelfbedieningsbedrijven in de omzet van de levensmiddelenbranche was in 1968 gestegen tot 72 procent. Deze doorbraak kon plaatsvinden omdat de economische problemen van het naoorlogse Nederland voor een groot deel waren verdwenen. De huisvrouw had een ruimer te besteden budget en kon ook de koelkast, die volgens Righart een belangrijke rol speelde bij de massale overgang naar zelfbedieningswinkels, aanschaffen. Het waren echter niet alleen economische verbeteringen die de introductie van het zelfbedieningssysteem stimuleerden. Voorlichting speelde ook een belangrijke rol. In het kader van de Marshallhulp werd de Nederlandse bevolking op de hoogte gebracht van de efficiënte Amerikaanse verkoopmethode. Belangenorganisaties, zoals de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en de Consumentenbond, maakten door adviezen en voorlichting de huisvrouw vertrouwd met deze nieuwe vorm van winkelen en speelden daardoor een belangrijke rol bij de emancipatie van de consument. In de loop van de jaren zestig van de vorige eeuw had ook de winkelier zijn vooroordelen overwonnen en kon het efficiënte zelfbedieningssysteem, dat al snel door de Nederlandse huisvrouw was geaccepteerd, tot volle ontwikkeling komen.

Ria Boertjes studeerde geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Literatuur

- Donkers, J., *De Amerikaanse Droom in Nederland 1944-1969*. Nijmegen, 2000.
- Jager, J.L. de, *Arm en rijk kunnen bij mij hun inkopen doen. De geschiedenis van Albert Heijn en Koninklijke Ahold*. Baarn, 1995.
- *Margriet. Weekblad voor Moeder en Kind*, jaargangen 1948 tot en met 1960.
- Montijn, Ileen, *Aan tafel! Vijftig jaar eten in Nederland*. Utrecht, 1991.
- Muiswinkel, F.L. van en J.C. Berk, (red.), *Het Kruideniersbedrijf. Een studie over het Kruideniersbedrijf in Nederland*. Amsterdam, 1951.
- Oldenziel, Ruth en Carolien Bouw, ed., *Schoon genoeg. Huisvrouwen en Huisvrouwen technologie in Nederland 1898-1998*. Nijmegen, 1998.
- Otterloo, Anneke H. van, *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990). Een historisch-sociologische studie*. Amsterdam, 1990.
- Pott-Buter, Hetty, en Kea Tijdens (red.), *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1998.
- Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam, 1995.
- Rutte, Gerard en Josee Koning, *Zelfbediening in Nederland 1948-1998. 50 jaar Geschiedenis van de supermarktoekomst*. Baarn, 1998.

Geefster van het leven

De bijbelse Eva als eerste moeder in woord en beeld

Yvonne Bleyerveld

Eva staat over het algemeen bekend als een negatief voorbeeld van vrouwelijke lichtgelovigheid, sluwheid en verleidingskracht. Dat Eva als eerste moeder ook een positief voorbeeld was, is veel minder bekend. Toch komt zij in de beeldende kunst en literatuur van de Middeleeuwen en vroegmoderne tijd regelmatig als zodanig voor. Daarnaast vervult zij wel de rol van eerste huisvrouw en echtgenote. Aan de hand van enkele prenten en teksten uit de zestiende en zeventiende eeuw belicht Yvonne Bleyerveld de positieve kant van Eva.

Eva staat bekend als degene die zich door de duivel liet verleiden tot het eten van de Boom der Kennis en Adam ertoe bracht haar voorbeeld te volgen. Tegelijkertijd is Eva de eerste moeder, en die positieve rol is gebaseerd op Genesis 3, vers 20, waarin zij 'moeder van alle levenden' genoemd wordt. Genesis 1, vers 28 is eveneens van belang, waarin God Adam en Eva zegent en hen zegt: 'Weest vruchtbaar en wordt talrijk; vervult de aarde en onderwerpt haar'. Na de verdrijving uit het paradijs bracht Eva drie zonen ter wereld: Kaïn, Abel en Seth (Genesis 4:1, 2, 25). Abel werd door Kaïn gedood, maar uit Kaïn en Seth kwam een groot nageslacht voort.

Dat Eva de eerste moeder op aarde is, werd in de Middeleeuwen tot uitdrukking gebracht in boekillustraties en beeldhouwde voorstellingen. Vanaf de vijftiende eeuw verschijnt Eva als oermoeder ook op prenten. Prenten zijn voorstellingen op papier, afdrukken van een in een houtblok of koperplaat gesneden voorstelling. Ze werden op de markt gebracht door prentenuitgevers en onder meer verkocht in prenten- en boekwinkels. Doordat prenten minder kostbaar zijn dan bijvoorbeeld een schilderij - het is immers mogelijk om van een blok of plaat grote aantallen identieke afdrukken te maken - lagen zij binnen het bereik van een relatief breed publiek. Op die manier zorgden prenten voor een snelle verspreiding van thema's, composities en denkbeelden.

Een voorbeeld van de verbeelding van Eva als eerste moeder in de prentkunst is een ongedateerde ets van de Duitse graveur Jost Amman (1539-1591). Deze toont Eva naast de

Jost Amman, *Eva: die gebererin*, tweede helft zestiende eeuw, ets, Stuttgart, Graphische Sammlung.

Boom der Kennis in gesprek met de slang. Eva laat zich hier dus verleiden tot het eten van de verboden vrucht, maar het opschrift 'die gebererin' [sic] aan de linkerkant van de voorstelling typeert haar toch positief, namelijk als 'Gebälerin' - als moeder of baarster. De ets van Amman vormt de eerste uit een serie van twaalf prenten met evenzoveel vrouwen uit het Oude Testament. Allen zijn zij van een positieve kwalificatie voorzien. Na Eva volgt Sara de gezegende, Rebekka de gehoorzame, Rachel de lieflijke, Lea de geduldige, Jaël de dappere en Ruth de goede. Michal, de echtgenote van David die hem hielp te vluchten voor de mannen van Saul, wordt getypeerd als de trouwe. Abigail, de vrouw die David gunstig stemde door hem proviand te brengen, is de wijze. Judith die de hoofdmans Holofernes versloeg is de matige, koningin Esther de zachtmoedige en Suzanna, die de verleidingen en beschuldigingen door twee mannen doorstond, is de kuis. Samen vertegenwoordigen de vrouwen een staalkaart aan navolgenswaardige vrouwelijke eigenschappen, waarbij Eva's verdienste haar moederschap is.

De prentenserie zal ter lering van de toeschouwer bedoeld zijn en mogelijk waren dit in de eerste plaats vrouwen. Jost Amman baseerde zijn prentenreeks op een gedicht van Hans Sachs, getiteld *Der ehren-spiegel der zwölf durchleuchtigen frawen deß alten testaments* (1530). Het is tamelijk uitzonderlijk dat aan een prentenserie een specifieke tekst ten grondslag lag. In het gedicht van Sachs worden dezelfde twaalf vrouwen beschreven, voorzien van dezelfde positieve

kwalificaties. Ook hier moest Eva illustreren dat het voor een vrouw belangrijk is om kinderen te krijgen. Sachs zet uiteen dat Eva als straf voor de zondeval ondergeschikt aan Adam werd en met pijn kinderen moest baren. In navolging van Eva die moeder van alle mensen werd, is het, zo stelt Sachs, de taak van iedere vrouw om nageslacht voort te brengen. En wanneer een vrouw dat doet met groot geloof in God, dan zal haar dat zaligheid brengen.

Vruchtbaarheid

Ook op een gravure van de Haarlemse kunstenaar Hendrick Goltzius, gemaakt omstreeks 1578, verschijnt Eva in haar rol als eerste moeder. De centrale persoon op deze voorstelling is Maria. Onder de titel *Benedicta tu in mulieribus* (gezegend zijt gij onder de vrouwen) wordt zij omringd door zeven andere vrouwen uit de bijbel: Eva, Sara, Lea, Rachel, de moeder van Simson, Hanna (de moeder van de profeet Samuël) en de nieuwtestamentische Elisabeth (de moeder van Johannes de Doper). Boven de hoofden van dit zevental zweven kindertjes, waarmee duidelijk wordt dat hun moederschap het bindende element is.

Een fontein spuit een regen van vruchten, bloemen en korenaren op de vrouwen neer, als visualisering van de zegenbrengende regen waarover in het onderschrift van de prent gesproken wordt. In de Latijnse teksten rondom de voorstelling wordt verwezen naar de vruchtbaarheid en de zwangerschappen van de acht uitgebeelde vrouwen. Voor Eva is een citaat uit Genesis 1, vers 28 opgenomen. Dit wordt afgewisseld met bijbelcitaten die stuk voor stuk aansporen tot het nastreven van zuiverheid, vroomheid, vriendelijkheid en wijsheid, omdat deze deugden beloond zullen worden met de zegen van God.

Het is deze goddelijke zegen die het centrale thema van de prent vormt. De uitgebeelde vrouwen werden zwanger door goddelijke zegening. Daarmee is de voorstelling tevens een verbeelding van I Timotheus 2:15: 'Zij zal zalig worden door kinderen te baren'. Het is niet moeilijk voor te stellen dat deze boodschap vooral een vrouwelijk publiek zal hebben aangesproken, al moeten we ons realiseren dat slechts een kleine elite van vrouwen in staat was de Latijnse bijschriften te lezen. De voorstelling bood wellicht troost in geval van onvruchtbaarheid. Van de acht bijbelse moeders zijn er namelijk maar liefst vijf - Sara, Rachel, de moeder van Simson, Hanna en Elisabeth - die lang ongewenst kinderloos bleven, maar later toch nog zwanger werden. Uit de voorstelling en de teksten rondom spreekt dan ook hoop: wie geduld heeft, volhardt in haar geloof en een deugdzzaam leven leidt zal uiteindelijk gezegend worden en beloond met een zwangerschap.

Huisvrouw

Op een prent van omstreeks 1590/95, ontworpen door de Antwerpenaar Maarten de Vos, verschijnt Eva opnieuw in een positieve rol. Hier staat niet haar moederschap, maar haar positie als eerste echtgenote en huisvrouw voorop. Evenals de ets van Jost Amman maakt deze gravure deel uit van een groter geheel: het is de eerste uit een serie van twintig prenten met beroemde vrouwen uit het Oude Testament, voorafgegaan door een titelblad. Opgenomen zijn bekende vrouwen als Sara, Rebekka, Ruth, Esther, Judith en Suzanna. Minder bekende, zoals Rachab, de prostituee in Jericho die twee verspieders van Jozua hielp te ontsnappen (Jozua 2:1-21), en de moeder van de Makkabeeën die haar zonen volgde in de marteldood (Makkabeeën 7:1-42) komen er ook in voor.

De voorstellingen zijn volgens een vast schema opgebouwd: een vrouw staat of zit voor een landschap, met op de achtergrond een episode uit haar geschiedenis. Eva is aan het spinnen, wat de vrouwelijke ijver symboliseert. Dergelijke uitbeeldingen van Eva komen al sinds de Middeleeuwen voor en maken haar tot het prototype van een huiselijke vrouw. Ze

Hendrick Goltzius, *Maria omringd door zeven bijbelse moeders*, ca. 1578, gravure, Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

sluiten aan bij de vele voorstellingen van Adam en Eva na de verdrijving uit het paradijs, waarop Eva volgens een vaste beeldtraditie spint, kinderen zoogt of voedsel bereidt, terwijl Adam het land bewerkt. Met deze afbeeldingen werd verwezen naar de door God ingestelde taakverdeling tussen man en vrouw. Op de gravure van De Vos roepen zowel Eva's bezigheid als de groenten, de soezende poes en het brandende vuur een huiselijke sfeer op. Er lijkt hier te worden verbeeld dat het huis voor de vrouw de juiste plek is.

Dat op de achtergrond van deze prent Eva's aandeel bij de zondeval verbeeld is, doet geen afbreuk aan haar positieve rol op de voorgrond. De zondeval lijkt hier bedoeld om te bevestigen dat het om een voorstelling van Eva gaat. Bovendien herinnert de episode aan het feit dat de hiërarchie tussen man en vrouw, als gevolg van de overtreding van Gods gebod, definitief is vastgelegd. Dit maakt Adam en Eva tot 'oerecht-paar' dat aan latere echtparen ten voorbeeld is gehouden. De Spaanse humanist Juan Luis Vives verwijst in zijn bekende instructiewerk voor vrouwen *De institutione feminae christianae* (1524) bijvoorbeeld meermaals naar het eerste mannenpaar om zijn lezeressen duidelijk te maken dat zij hun echtgenoten trouw en ondergeschiktheid verschuldigd zijn. Aangezien Vives' traktaat een ware bestseller was, waarvan vele edities en vertalingen verschenen, moet deze boodschap bij velen bekend zijn geweest.

Toont de gravure van De Vos Eva in een verzorgende rol, het Latijnse onderschrift verwijst naar haar positie als eerste echtgenote en ook weer naar haar moederschap. De vertaling luidt: 'Eva is als gelijke tot vrouw gegeven aan de eerst geschapen vader, zij was de eerste moeder van de mensen, zij was de eerste mannin', waarbij met 'mannin' eerste vrouw bedoeld wordt. Dat Eva hier de gelijke van Adam genoemd wordt, zal verwijzen naar haar oorspronkelijke positie als gelijkwaardige partner van Adam. Doordat Maarten de Vos

zijn prentenserie van deugdzaam vrouwen opent met Eva als huisvrouw en, blijkens het onderschrift, als echtgenote en moeder, lijkt de eerste boodschap van de reeks dat een vrouw is geschapen om kinderen te baren en voor haar gezin te zorgen, evenals in het gedicht van Hans Sachs.

Dat bij deze les aan een vrouwelijk publiek gedacht werd, laat zich aflezen aan het titelblad van de prentenserie. De uitgever voorzag het titelblad namelijk van een opdracht aan Paulina Schooten, de tweede echtgenote van Engelbrecht Maas, raadsheer van de Hoge Raad in Mechelen. Het aanbrengen van opdrachten op prenten was een gebruikelijke praktijk - mogelijk leverde het uitgevers een financiële beloning op. Aan vrouwen opgedragen prenten zijn echter uiterst zeldzaam, en het gebeurde alleen bij prenten met een specifieke, op vrouwen gerichte thematiek.

Bovendien is op dit titelblad een citaat aangebracht uit de *Lof op de degelijke huisvrouw* (Spreuken 31), een gezaghebbende tekst over een deugdzaam huisvrouw die ijverig werkt, haar gezin verzorgt en daardoor haar echtgenoot tot eer strekt. 'Mulier timens Dominum, ipsa laudabitur' luidt het motto op het titelblad: 'Maar een vrouw die de Here vreest, die is te prijzen' (Spreuken 31:30). Dat juist voor een citaat uit deze bijbeltekst is gekozen, geeft aan dat de prentenserie in het bijzonder voor vrouwen een morele betekenis had. In de praktijk zal de prentenserie ook door mannen bekeken en verzameld zijn. Desondanks lijken de keuze voor dit voorbeeldige twintigtal en het titelblad met de opdracht en het citaat de algemene boodschap te hebben verkondigd, dat het de deugdzaamheid van een vrouw ten goede kwam als zij de bijbelse voorbeelden uit de prentenserie navolgde.

Traditie

In de zeventiende en achttiende eeuw zet de traditie om aan Eva een positieve uitleg te geven zich voort. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een Duits instructiewerk voor vrouwen: *Schöne Bildnis in Kupfer gestochen der erleuchten berühmtesten (sic) Weiber Altes und Neues Testaments*, dat in 1610 verscheen bij de Neurenbergse drukker Hieronymus Ortelius. Het beschrijft de geschiedenissen van vijfendertig bijbelse vrouwen, afgewisseld met passende gebeden. De tekst moet zeer populair geweest zijn, aangezien het boekje tot het midden van de achttiende eeuw ten minste zestien maal herdrukt is.

Eva speelt hier opnieuw de navolgenswaardige rol van 'baarster' of moeder. Het eerste hoofdstuk is gewijd aan haar verhaal, overigens geïllustreerd met een kopie naar de prent van Maarten de Vos. Evenals in het gedicht van Hans Sachs wordt zij aangeduid als 'die Geberende'. Dit wordt nader toegelicht in een vierregelig versje:

Auß Adams Ripp das erste Weib
Gott der Herr schuff/ von welcher Leib
All Menschen Kind geboren sent/
Drumb sie die Gberend [sic] wirdt genennt.

In 1749 verscheen van dit Duitse instructiewerk een Nederlandse vertaling: *De geestryke, historische vrouwen-spiegel*. Hierin worden maar liefst veertig bijbelse vrouwen met hun goede eigenschappen beschreven. In de proloog wordt gesteld dat dit werkje tot nut en vermaak opgedragen is aan alle heilzoekende weduwen, vrouwen en maagden die uit deze *vrouwen-spiegel* veel deugden kunnen leren. Het werk heeft nogal wat veranderingen ondergaan ten opzichte van de eerste editie uit 1610. De rol van Eva is echter gelijk gebleven. Zij opent weer de rij met wijze lessen, voorzien van de typering 'moeder aller levenden'.

Zowel op de hier besproken prenten als in de genoemde instructieve teksten speelt Eva dus een positieve rol, hetzij als eerste moeder, hetzij als eerste huisvrouw. Daarbij zijn twee dingen opmerkelijk. Op de eerste plaats fungeert Eva steeds als positief voorbeeld binnen een grotere context. Ze staat niet op zichzelf, maar maakt deel uit van een grotere serie bijbelse vrouwen die vanwege hun voorbeeldfunctie zijn uitgebeeld of beschreven. In een rijtje exemplarische bijbelse vrouwen kon Eva, als eerste vrouw in de bijbel, kennelijk moeilijk ontbreken. Wanneer het ging om het tonen van het goede voorbeeld werd haar aandeel aan de zondeval vergeten ten gunste van andere aspecten uit haar geschiedenis: haar moederschap en haar positie ten opzichte van Adam.

Een tweede overeenkomst is dat de besproken voorstellingen en teksten zich lijken te richten op een vrouwelijk publiek. Het gedicht van Hans Sachs en de genoemde instructiewerken zijn voor vrouwen geschreven, terwijl de prentenserie van Maarten de Vos aan een vrouw opgedragen werd. De prenten van Amman en Goltzius lijken eveneens bestemd voor vrouwen, gezien hun typisch vrouwelijke thematiek. De bijbelse vrouwen vormen in woord en beeld steeds morele exempla van voorbeeldig vrouwelijk gedrag. Daarbij wijst Eva vrouwen op het belang van moederschap en op de taken van de toegewijde huisvrouw en echtgenote, volgens toenmalige opvattingen de belangrijkste levensvervullingen van de vrouw.

Een tweede overeenkomst is dat de besproken voorstellingen en teksten zich lijken te richten op een vrouwelijk publiek. Het gedicht van Hans Sachs en de genoemde instructiewerken zijn voor vrouwen geschreven, terwijl de prentenserie van Maarten de Vos aan een vrouw opgedragen werd. De prenten van Amman en Goltzius lijken eveneens bestemd voor vrouwen, gezien hun typisch vrouwelijke thematiek. De bijbelse vrouwen vormen in woord en beeld steeds morele exempla van voorbeeldig vrouwelijk gedrag. Daarbij wijst Eva vrouwen op het belang van moederschap en op de taken van de toegewijde huisvrouw en echtgenote, volgens toenmalige opvattingen de belangrijkste levensvervullingen van de vrouw.

Yvonne Bleyerveld promoveerde met Hoe bedriechlijk dat die vrouwen zijn. Vrouwenlisten in beeldende kunst in de Nederlanden circa 1350-1650. Leiden, 2000. Zij is kunsthistoricus en als docent en postdoc verbonden aan de vakgroep kunstgeschiedenis van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Johannes Baptista Collaert I naar Maarten de Vos, *Eva*, ca. 1590/1595, gravure, Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen.

De aanval op het kostwinner-huisvrouwmodel

De tweede feministische golf en de arbeidstijdverkorting

Anneke Ribberink

Men pleegt in de kringen van vrouwen- en genderstudies nogal eens somber te doen over de verworvenheden van de tweede feministische golf, met name op het terrein van de betaalde en onbetaalde arbeid. Meestal wordt dan gewezen op het nog immer geringe aandeel van mannen in de zorgarbeid. Zonder te willen ontkennen dat deze laatste constatering terecht is, stelt Anneke Ribberink dat er mede dankzij de tweede golf, althans in Nederland, toch veel is veranderd, ook op het terrein van de arbeid. Of al die veranderingen zo gunstig zijn, is een tweede. In een aantal gevallen is sprake van effecten die door het feminisme in de jaren zeventig niet op die wijze zijn nagestreefd. Een van de zaken die het feminisme wèl beoogde, was herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen door middel van arbeidstijdverkorting.

In de jaren zestig was het kostwinner-huisvrouwmodel dominant in de Nederlandse samenleving, getuige het feit dat tegen het einde van dat decennium 87 procent van de gehuwde vrouwen tussen de 15 en 64 jaar fulltime huisvrouw was. Dit model stamde uit de negentiende eeuw, maar was pas echt het pleit in de Nederlandse samenleving in de loop van de twintigste eeuw, waarbij het hoogtepunt van zijn populariteit kort na de Tweede Wereldoorlog lag. Deze samenlevingsvorm bestond niet alleen in engere zin, maar strekte zich tevens uit tot opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Er was sprake van gelijkwaardigheid tussen de seksen, zonder dat er een situatie van werkelijke gelijkheid bestond. De *communis opinio*, ook in de wetenschap, was, dat mannen en vrouwen complementaire persoonlijkheidsstructuren hadden. In de meer positieve uitleg hiervan waren mannen hard, zakelijk en rationeel, vrouwen intuïtief, zorgend, koesterend en gevoelsmatig en bij uitstek geschikt voor huwelijk en moederschap, hun eindbestemming. De negatieve connotatie die er

ook mee verbonden was kon leiden tot een denigrerende visie op vrouwen als irrationele wezens, niet in staat tot intellectuele prestaties van betekenis; klungelige kletsmeiers die niet konden autorijden.

De zware impact van de toenmalige denkbeelden over mannelijkheid en vrouwelijkheid was onder meer te zien in het onderwijs. In de jaren vijftig en zestig haalden meisjes en vrouwen in snel tempo hun achterstand op jongens en mannen in het onderwijs in. De sociologe H. in 't Veld-Langeveld heeft in een studie van 1969 echter laten zien dat op alle onderwijsniveaus een seksescheiding bestond die ten nadele van meisjes en vrouwen uitviel. Deze seksescheiding hing samen met de idee dat huwelijk en moederschap eindbestemming voor vrouwen waren, zodat een al te grote ambitie op intellectueel gebied verspilde moeite leek. Leren was goed voor een meisje, maar niet te veel en het mocht zeker niet ten koste gaan van haar vrouwelijkheid.

In de late zestiger jaren ontstond onder een groeiende minderheid van met name jonge, goed opgeleide vrouwen verzet

Joke Smit. Bron: F. Dieteren, E. Kloek, A. Visser, *Naar Eva's Beeld*. Amsterdam, 1987.

tegen het gebrek aan keuzevrijheid en ontplooiingsmogelijkheden dat het dominante kostwinner-huisvrouwpatroon met zich meebracht. Dit verzet kwam op tegen de achtergrond van een brede vernieuwingsbeweging, waarvan een internationale feministische beweging, met als bakermat de Verenigde Staten, deel uitmaakte. De aanloopfase in ons land kenmerkte zich door aanzwellende discussies in allerlei media en de vorming van een netwerk van gelijkgezinden. Een belangrijk moment was het artikel van de publiciste Joke Kool-Smit, over het 'onbehagen bij de vrouw' in het literaire tijdschrift *De Gids* van november 1967. Dit stuk vormde de directe voorloper van de Nederlandse tweede golf. Kool-Smit pleitte hierin onder meer voor een dertig-urige werkweek voor beide seksen en voor herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid. De berekening van dertig uur was afkomstig van haar echtgenoot, de statisticus Constant Kool. Hij was op dit getal uitgekomen om een eventueel dreigende werkloosheid op te vangen, die het gevolg zou kunnen zijn van participatie van beide seksen op de arbeidsmarkt.

In navolging van de Amerikaanse National Organisation for Women (NOW) en van ontwikkelingen in Zweden werd de eerste Nederlandse organisatie van de nieuwe tweede golf opgericht, de Actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM). MVM, waarvan Kool-Smit in 1968 de voornaamste oprichter was, bracht de boodschap van het nieuwe feminisme samen in een radicaal programma dat kernpunten van de tweede golf bevatte, zoals de noodzaak tot doorbreking van versterde rolpatronen, de komst van alternatieve samenlevingsvormen en het zelfbeschikkingsrecht voor vrouwen inzake abortus. In dit programma werd tevens de eis tot herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid tussen de seksen overgenomen. Daarnaast sprak men zich expliciet uit

GELIJK LOON VOOR GELIJKE ARBEID

Affiche ter gelegenheid van de acties van de Optilon-vrouwen, 1973.

Bron: F. Dieteren, E. Kloek, A. Visser; Naar Eva's Beeld, Amsterdam, 1987.

voor 'verkorting van de arbeidstijd'. De actiegroep Dolle Mina, die een jaar later werd opgericht, had een andere ideologische en sociale vertrekbasis dan MVM, maar haar programma verschilde niet heel veel van dat van de oudere zusterorganisatie. Deze groepering pleitte in een van haar pamfletten voor een 'halve baan voor vader en moeder: samen voor de kinderen zorgen'. Een dergelijke eis werd in die fase niet alleen gesteld uit rechtvaardigheidsoverwegingen, maar ook vanuit de optiek van de in de vernieuwing van zestig zo populaire vrijetijdsmaatschappij. Het betaald werken werd gerelativeerd en mensen zouden hun ontplooiing en geluk ook moeten zoeken in de sfeer van prettige ontspanning en vrijwilligerswerk; dat was ook veel gezonder.

Doorwerking

Man Vrouw Maatschappij en Dolle Mina hebben elk op hun eigen wijze ervoor gezorgd dat de eis van algemene arbeidstijdverkorting en van herverdeling van de betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen bredere steun kreeg. De kracht van Man Vrouw Maatschappij lag in het traditionele politieke handwerk van lobbyen, rapporten schrijven en onderhandelen. Dolle Mina was ijzersterk in het bespelen van de media. Belangrijke wapenfeiten werden geboekt. Zo constateerde de *Sociale Atlas van de vrouw* uit 1983 dat een 'zeer ruime meerderheid van zowel vrouwen als mannen (...) in 1980/1981 [vindt] dat het huishoudelijk werk, de kinderverzorging en de betaalde arbeid gelijkelijk over vrouwen en mannen verdeeld moet worden'. Hoewel reële veranderingen in de arbeidsverdeling tot dan toe nog relatief weinig hadden plaatsgevonden, moet de draagwijdte van een dergelijke diepgaande mentaliteitsverandering op zo korte termijn niet worden onderschat. Met name aan Man Vrouw Maatschappij is te danken dat een invloedrijke politieke partij als de Partij van de Arbeid (PvdA) en haar vrouwenorganisatie, waarmee de actiegroep personele banden had, veel van haar politieke wensen heeft overgenomen. In de jaren zeventig werd door vooraanstaande (oud-)leden van Man Vrouw Maatschappij sterk gelobbyd voor de arbeidstijdverkorting. Het resultaat van deze pioniersarbeid was dat het partijcongres van 1979 de vijf-urige arbeidsdag aanvaardde als basis voor de herverdeling van arbeid over de seksen. Begin jaren tachtig werd, mede onder invloed van de oplopende werkloosheid, door de PvdA gekozen voor een 25-urige werkweek.

In ditzelfde decennium werd de eis tot algemene arbeidstijdverkorting aanvankelijk ook door andere maatschappelijke organisaties als de vakbeweging verdedigd, vooral als middel tot oplossing van de werkloosheid. In een latere fase is deze koers ten dele weer verlaten door tegenwerking van ondernemers en werkgevers en onder invloed van de opkomende prestatiegerichte no-nonsensmaatschappij. Het streven naar algemene arbeidstijdverkorting vond eveneens weerklank in de brede vrouwenbeweging. Het werd uitgedragen door de voor het feminisme van de tachtiger jaren zo kenmerkende breed samengestelde organisaties en platforms als de 'Associatie tot herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid' en het 'Breed Platform vrouwen voor economische zelfstandigheid'. En het streven werd geconcretiseerd in de eis van de 25-urige werkweek. Typend voor deze periode was dat de arbeidstijdverkortings-eis nu ook, voor het eerst, in sterke mate aanhang vond binnen de zogenoemde traditionele vrouwenorganisaties, de organisaties die waren ontstaan tijdens of in het kielzog van de eerste feministische golf (1860-1920). Van Vrouwenbelangen tot de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen klonk de roep om arbeidstijdverkorting en herverdeling. Door bepaalde links-feministische groepen, met name afkomstig uit de zogeheten autonome vrouwenbeweging, werd het streven naar arbeidstijdverkorting gecombineerd met dat voor een basisloon voor iedereen, om op deze wijze de gewenste economische zelfstandigheid voor vrouwen te realiseren.

Publiekscampagne
Werk en Privé
Ministerie van SZW,
2001

De jaren negentig en verder

De huidige tijd lijkt gekenmerkt door enigszins paradoxale tendensen. Enerzijds heeft het korter werken aan populariteit ingeboet, onder invloed van de prestatie maatschappij en de 24-uurseconomie. Dit leidt in een aantal gevallen tot stress, burn-out en problemen met de combinatie zorg en arbeid. Er is zonder meer sprake van overwaardering van de betaalde arbeid. Dit zijn ongunstige neveneffecten van het activisme van de tweede golf, die aanvankelijk nooit zo waren bedoeld. Er lijkt thans een even groot taboe te bestaan op het 'thuisblijven' door vrouwen als in de jaren vijftig en zestig op het buitenshuis werken. De cultuurkritische functie van de feministische beweging uit de beginfase, die tot uiting kwam in de kritiek op het arbeidsethos, is hiermee op de achtergrond geraakt. Een en ander heeft zeker te maken met het feit dat de tweede feministische golf sinds het einde van de jaren tachtig in kracht is afgenomen.

Anderzijds is de wettelijke positie van deeltijdwerkers de laatste jaren aanzienlijk versterkt, mede dankzij gerichte actie van de vakbeweging. Deze heeft er de laatste jaren voor geijverd om deeltijdarbeid voor alle functies mogelijk te maken en om de situatie te beëindigen dat deeltijders wat betreft hun arbeidsvoorwaarden in het nadeel verkeerden ten opzichte van voltijders. Voorjaar 2000 is een wettelijke regeling van het deeltijdwerk van kracht geworden. Volgens deze wet heeft een werknemer/neeemster het recht om, indien gewenst, meer of minder uren te werken, tenzij het bedrijfsbelang in het geding komt. Maar omdat het in toenemende mate zo is, dat met name gehuwde vrouwen in deeltijd werken en de mannen, gehuwd of niet, voltijds, dreigt een nieuwe ongelijkheid en tweedeling te ontstaan.

Toch veel veranderd

Onder invloed van de tweede feministische golf en andere ontwikkelingen in de welvaartstaat heeft een aantal veranderingen plaats gevonden in een relatief korte tijd, welke alle gezamenlijk een forse aanslag vormden op de dominante positie van de kostwinner-huisvrouwideologie. Als gevolg hiervan is deze ideologie in haar pure 'jaren-zestig-vorm' niet langer dominant. De fulltime huisvrouw is zowel ideologisch als daadwerkelijk sterk in de verdediging geraakt; dit geldt minder voor de kostwinnende man, maar ook zijn positie is verzwakt. Momenteel zijn meisjes even goed opgeleid als jongens, zij het dat de studiekeuze over het geheel genomen nog verdeeld is langs traditionele genderlijnen. Nog signifi-

canter wellicht is de toename van het percentage vrouwen tussen de 15 en 65 jaar dat betaald werk verricht. Bedroeg dat in 1971 24 procent, in januari 2000 bleek dat opgelopen tot meer dan 51 procent, meer dan de helft van de vrouwelijke bevolking dus. Daar staat tegenover dat het percentage vrouwen op de totale beroepsbevolking niet navenant steeg: 22 procent in 1960 en niet meer dan 26 procent in 1990. Deze geringe stijging is toe te schrijven aan het grote aandeel deeltijdwerkers onder de Nederlandse vrouwen, iets waarin wij trouwens afwijken van de rest van Europa. Een ander aspect dat slechts langzaam verandert is het percentage mannen dat huishoudelijke taken verricht; in niet meer dan gemiddeld drie tot vier procent van de huishoudens is dit het geval.

Niettemin, zij die ontevreden zijn met het tempo van verandering hebben ongelijk. Andermaal maak ik melding van de aanzienlijke mentaliteitsverandering die in relatief korte tijd heeft plaatsgevonden. Ook in de huidige tijd is een meerderheid van de Nederlandse bevolking van mening dat de betaalde en onbetaalde arbeid gelijkelijk over de beide seksen verdeeld zou moeten zijn. Het ware wenselijk indien bij eventuele verdere veranderingen de arbeidstijdverkorting niet uit het zicht wordt verloren. Een ontwikkeling in de richting van het Scandinavische model, waarbij de partners beiden fulltime betaald werken, lijkt niet ideaal. Temeer niet, omdat ook daar de onbetaalde huishoudelijke taken vaak op vrouwen neerkomen, hetgeen resulteert in een aanzienlijke dubbele belasting. Ongewenste bijverschijnselen zoals een toename van stress en burn-out zouden dan wel eens hand over hand kunnen toemen. Maar voorlopig ziet het er in Nederland, met zijn grote aandeel in deeltijd werkende (gehuwde) vrouwen, niet naar uit dat een dergelijke ontwikkeling zal plaatsvinden.

Anneke Ribberink is universitair docent nieuwste geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 1998 promoveerde ze op een geschiedenis van de beginfase van de Nederlandse tweede feministische golf, toegespitst op de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij. Dit artikel is een bewerking van haar lezing op het congres 'Breekbaar en maakbaar: leefvormen in beweging', De Kargadoor, Utrecht, 17 november 2000.

Literatuur

- I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*. Amsterdam, 1996.
- W. Dorsman e.a., *Feminisme en politieke macht 2*. Amsterdam, 1983). Idem, *Tussenrapport herverdeling betaalde en onbetaalde arbeid*. Amsterdam, 1984.
- *Katijf*, *Feministies tijdschrift*, augustus/september 1983, oktober 1985.
- *De kunst van het combineren. Taakverdeling onder partners*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2000.
- C. Oudijk, *Sociale atlas van de vrouw 1983*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 1983.
- J. Poelstra, 'Liefdewerk oud papier. Een eeuw uitvoerend huishoudelijk werk', in: R. van Daalen en M. Gijswijt-Hofstra eds., *Gezond en wel. Vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1998, pp 53-72.
- H. Pott-Buter en K. Tijdens (eds.), *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1998.
- A. Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) 1968-1973*. Hilversum, 1998.
- H.M. in 't Veld-Langeveld, *Vrouw-beroep-maatschappij. Analyse van een vertraagde emancipatie*. Utrecht, 1969.
- M. Volman, 'Girl power en boys problems. Het onderwijssucces van meisjes in de jaren negentig', *Tijdschrift voor genderstudies* (juni 1999) pp.49-59.

Vertrouwd en vreemd

Chiel van den Akker

De bundel *Vertrouwd en vreemd* is een geschiedenis van interracial ontmoetingen in Indonesië. Het contact, of juist de afwezigheid daarvan, tussen mensen van verschillende etnische afkomst blijkt echter ook bepaald te zijn door klasse en sekse. Ontmoetingen werden vanuit verschillende kanten van deze scheidslijnen als 'vreemd' dan wel 'vertrouwd' ervaren, want, zo schrijft het redactionele trio in de inleiding: "wat vreemd is in de ogen van de een, is vertrouwd in de ogen van een ander".

De vreemdheid en vertrouwdheid van ontmoetingen wordt reeds met het omslag van de bundel geïllustreerd. Hierop is een foto te zien van drie vrouwen, twee van Indonesisch-Nederlandse en een van Nederlandse komaf. Ze zijn gehuld in Volendamse kledij en staan in een oud-Hollandse huiskamer. De Volendamse foto is 'vertrouwd': het clichématige Holland. Tegelijkertijd is de foto 'vreemd': Indiërs in klederdracht. De Indo-Europeanen onderstrepten met een dergelijke foto hun Nederlandse komaf en vertrouwdheid met de Nederlandse cultuur. Anderzijds geeft de foto blijk van de druk van de Nederlandse overheid op de naar Nederland geïmmigreerde Indo-Europeanen na de soevereiniteitsoverdracht van Nederlands-Indië aan Indonesië in 1949, zich zo veel mogelijk aan de Nederlandse cultuur aan te passen en 'vreemde' gewoonten op te geven.

In dit verband stelt Geertje Mak in haar bijdrage dat de opvang van Indiërs balanceerde "op de rand van bemoeizucht en hulpvaardigheid, van respect en vernedering". Van de tweehonderdduizend mensen van Indonesisch-Nederlandse komaf die tussen 1949 en 1964 naar Nederland kwamen werd verwacht, en hier werd veel voor georganiseerd, dat zij zich de Nederlandse gewoonten, normen en waarden eigen zouden maken zodat de integratie vlekkeloos zou verlopen. Behalve aan de periode na 1942 wordt in de bundel aandacht besteed aan vier andere twintigste-eeuwse thema's: familie en liefde, arbeid, contacten in onderwijs, missie en zending, politiek en vrouwenbeweging. Deze thema's zijn allemaal plaatsen voor ontmoetingen. Elsbeth Locher-Scholten, gespecialiseerd in de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië, introduceert ieder thema. Zij geeft daarmee een overzicht van de geschiedenis van interracial ontmoetingen en brengt tevens een rode draad aan in de vaak sterk uiteenlopende bijdragen in de bundel.

Zo blijkt de koloniale structuur in Nederlands-Indië steeds weer bepalend te zijn geweest voor de mogelijkheid of onmogelijkheid tot ontmoetingen tussen mensen van verschillende sekse, etniciteit en maatschappelijke positie en, in het verlengde hiervan, bepaalde de koloniale structuur de vorm en intensiteit van die ontmoetingen. Slechts vijf procent van de Europese vrouwen had bijvoorbeeld een baan. Hierdoor waren voor de meeste van deze vrouwen de bedienden de enige Indonesiërs waarmee zij contact hadden. De tweede rode

draad van de bundel wordt gevormd door het blanke superioriteitsbesef, dat zich niet alleen uitte in de beschavingsmissie die de Europeanen meenden te hebben en in de uitbuiting van lokale arbeidskrachten en contractarbeiders, maar ook in de angst te 'verindischen'. Zo geeft de 'koninginmoeder van het feminisme' in Nederland, Aletta Jacobs (1854-1929), blijk van het schrikbeeld te verindischen en gaat hier nog verder in door rassenvermenging af te keuren: "mensen van gemengd ras (...) bedreigden immers het koloniale idee van twee gescheiden werelden - één voor Europeanen en één voor de inheemse bevolking", concludeert Ena Jansen in haar bijdrage.

De bundel wordt gecompleteerd met een fotogalerij over tempo dulu dat 'de tijd van vroeger' of 'de tijd van weleer' betekent. De galerij bestaat uit achttien bijdragen waarin aan de hand van veelal persoonlijke foto's uit familiebezit de nostalgische herinneringen aan Nederlands-Indië anno 2000 zijn opgetekend. De betekenis van deze tempo dulu is in het licht van de bundel niet helemaal duidelijk. Wat beoogt het bij te dragen aan het inzicht in interracial ontmoetingen? Wel duidelijk is dat de hedendaagse herinneringen aan Nederlands-Indië verre van nostalgisch en paradijselijk zijn: zij benadrukken het alledaagse en/of zijn gevoed door de gedachte dat de Nederlanders in de Indonesische archipel weinig te zoeken hadden. De hedendaagse afstand tot het koloniale verleden wordt hiermee treffend geïllustreerd: het koloniale verleden wordt tegenwoordig zelf als 'vreemd' ervaren.

Vier eeuwen ontmoetingen tussen Nederland en Indonesië vormt het onderwerp van het Schriftelijk Eindexamen Geschiedenis op middelbare scholen in 2001 en 2002. De redactie wilde dit thema voor de laatste eeuw "sprekend toelichten" vanuit een gender-perspectief. Hierin is zij geslaagd. Het dagelijkse leven in Nederlands-Indië, de nasleep van het koloniale verleden in Nederland en de wijze waarop dit werd ervaren, wordt in de bundel steeds vanuit een verschillende optiek onder de aandacht gebracht. Mede ook door het feit dat de bundel rijkelijk voorzien is van foto's en citaten veelal uit egodocumenten, wordt het dagelijkse leven dicht bij de lezer gebracht. Niet alleen docenten in het voortgezet onderwijs, maar eenieder die geïnteresseerd is in koloniale geschiedenis kan hier zijn of haar voordeel mee doen.

Chiel van den Akker studeerde geschiedenis aan de KUN en volgde aldaar de opleiding tot leraar.

*Esther Captain, Marieke Hellevoort, Marian van der Klein (red.), **Vertrouwd en vreemd. Ontmoetingen tussen Nederland, Indië en Indonesië.** Hilversum, 200, 279 blz. 12^e deel van de reeks 'Tipje van de Sluier', een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG). ISBN 90 6550 622 5. Prijs f 35,26.*

Goochelen met begrippen in de tropen

Liesbeth Hesselink

In *Women and the colonial state* onderzocht Elsbeth Locher-Scholten met behulp van de concepten gender, klasse, etniciteit en godsdienst hoe Europese en Indonesische vrouwen uiting gaven aan hun relatie tot de staat, en in welke mate zij daarin participeerden. Anderzijds bestudeerde zij hoe de autoriteiten tegen Europese en Indonesische vrouwen aankeken, en op welke wijze zij hen in hun beleid betrokken.

De aandacht voor etniciteit groeit de laatste jaren binnen vrouwengeschiedenis. Elsbeth Locher-Scholten, verbonden aan de Universiteit Utrecht, heeft in *Women and the colonial state* vijf essays gebundeld die uiteenlopende onderwerpen bestrijken: vrouwenarbeid, bedienden, kleding, kiesrecht en huwelijksrecht. De essays verschenen voor een deel reeds eerder. Nieuw is de proloog, waarin Locher bij wijze van theoretisch kader de relatie schetst tussen gender en moderniteit in Nederlands-Indië (eigenlijk alleen Java) in de periode tussen 1900 en 1942. Locher gebruikt het begrip moderniteit voor de verworvenheden van de Verlichting, zoals rationalisme, kapitalisme en individualisme. Met het begrip moderniteit wordt tevens verwezen naar vooruitgang en ontwikkeling, en naar het streven van het koloniale bewind om modern te zijn. Naast moderniteit en gender - Locher beperkt zich nadrukkelijk tot vrouwen - spelen de begrippen etniciteit, klasse en godsdienst een belangrijke rol. Ik zal aan de hand van twee essays illustreren hoe Locher deze begrippen hanteert, en ze tegen het decor van het koloniale bewind plaatst.

Het verbod op nachtarbeid paste in het streven van het Nederlands-Indische gouvernement modern te zijn. Tijdens het debat in de Volksraad over dit onderwerp verdedigden de gematigde Nederlandse en de Indonesische afgevaardigden het westerse ideaal: vrouwen horen thuis te zijn voor de opvoeding van de kinderen. De afgevaardigden waren uitsluitend uit de hogere klassen afkomstige mannen. De Nederlandse werkgevers wezen erop dat dit ideaal niet gold voor Indonesische vrouwen. Zij waren anders dan Europese vrouwen, en de werkgevers baseerden zich daarbij op de *adat* (inheemse wet en traditie). In het algemeen wordt deze opstelling uit eigenbelang en opportunisme verklaard. Locher laat echter zien dat er wel degelijk enige grond bestaat voor de argumentatie van de werkgevers. De *adat* legt namelijk de verantwoordelijkheid voor het gezin bij mannen én vrouwen. Met hun arbeid leverden de Indonesische vrouwen een bijdrage aan het gezinsinkomen; dit gold met name voor vrouwen uit de lagere klassen.

Een ander modern idee van het koloniale bewind was het wetsvoorstel tot vrijwillige monogamie dat in 1937 werd ingediend. Hiermee zouden Indonesische vrouwen worden beschermd tegen polygamie. Het lijkt alsof de kolonisator met dit voorstel alsnog de wens van Kartini, de grondlegster van het feminisme in Indonesië, wilde honoreren. Kartini

hield rond 1900 een fel pleidooi tegen 'veelwijverij', waaronder haar moeder en zij zelf veel geleden hadden. Uiteindelijk lieten de Indonesische vrouwen, voornamelijk afkomstig uit de hogere klassen, hun voorkeur voor het wetsvoorstel varen en kozen zij voor solidariteit met de Indonesische mannen die sterk tegen het voorstel voor vrijwillige monogamie gekant waren. Dit debat laat zien hoe in de loop van de tijd de prioriteiten waren veranderd: strijd voor de onafhankelijkheid stond anno 1937 bij Indonesische vrouwen en mannen onbetwist bovenaan, daaraan werd al het andere, ook het verzet tegen polygamie, ondergeschikt gemaakt. Omgekeerd bestond er weinig solidariteit tussen Europese en Indonesische vrouwen, noch bij dit wetsvoorstel noch bij het voorstel vrouwen kiesrecht te geven.

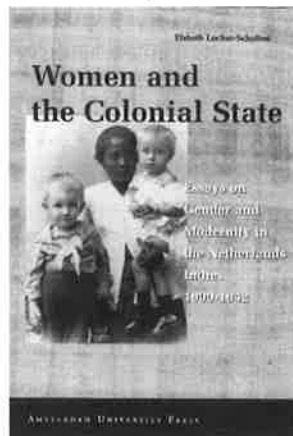
De koloniale context vormde het ideale decor voor de verschillen in etniciteit, klasse, gender en godsdienst, die tegen deze achtergrond tot volle wasdom konden komen. In haar essays goochelt Locher op subtiële wijze met de diverse begrippen; ze onderzoekt zowel de reikwijdte van elk begrip als de onderlinge relaties. Als een behendig goochelaar die meerdere ballen in de lucht houdt, hanteert zij in haar analyses steeds verschillende begrippen naast elkaar. Dit gegoochel is aan de ene kant knap, omdat het het beeld van de koloniale samenleving nuanceert. Aan de andere kant wordt het beeld zo gecompliceerd, dat er nauwelijks meer sprake is van één beeld.

Overigens vroeg ik me bij het lezen van de essays af of alle ballen wel even groot en even fel van kleur zijn. Of, met andere woorden, deze factoren wel allemaal van dezelfde orde geweest? Overstijgt de factor etniciteit binnen een koloniale staat niet alle andere,

zeker in de periode na 1930? Het nationalisme was in Indonesië toen zo allesoverheersend dat er voor solidariteit tussen vrouwen geen ruimte meer was. Tot slot een kritische noot. Locher kiest ervoor om proloog en epiloog te laten samenvallen. In mijn ogen is dit geen opzet die navolging verdient, zeker niet in een publicatie waarin diverse nieuwe begrippen geïntroduceerd worden. Het had mijn voorkeur gehad het begrippenkader in een proloog of inleiding bij de lezeres te introduceren. Ter afsluiting van het boek hadden conclusies getrokken kunnen worden. Nu eindigt het boek abrupt en laat het de lezeres achter met de vraag wat dit allemaal betekent. Toch biedt Locher een interessant theoretisch kader, dat ook andere historici kunnen hanteren. Het is dan wel te hopen dat zij het begrip gender niet zullen beperken tot vrouwen.

Liesbeth Hesselink is historica.

Elsbeth Locher-Scholten, Women and the colonial state. Essays on gender and modernity in the Netherlands-Indies 1900-1942. Amsterdam University Press, 2000, 251 blz. ISBN 90-53564039. Prijs: f 45,-.

Geheim Indië

Vilan van de Loo

Zoveel schrijfsters van belang zijn nu vergeten, anderen zijn alleen nog bekend van naam. Wat Maria Dermoût (1888-1962) betreft, is daar verandering in gekomen. Haar *Verzameld Werk* werd herdrukt en er verscheen een tweede biografie, die binnen enkele maanden was uitverkocht en nu wordt herdrukt.

Eén van de grote romancières uit ons Nederlandse taalgebied was en is Maria Dermoût. Of nee, Nederlands, misschien is dat woord te hoekig voor haar, te veel verwant met botte doortastendheid, naar kloeke zinnen die zeggen waar het op staat. Dat woord past haar niet. Zij schreef zoals zij was, Indisch. Haar romans en verhalen zijn lyrisch, poëtisch, on-Nederlands van klank en ritme en zij bezingen met ondertonen van fascinatie hetgeen voorbij ging. Indië, het leven daar. Dat wat bestond en beschreven kon worden: een tuin op de Molukken van mevrouw van Kleyntjes (*De tienduizend dingen*) en een eenzaam meisje in het grote huis (*Nog pas gisteren*). Dan was er dat andere, wat ook bestond maar niet altijd gezegd kon worden: waarom dood niet altijd voorbij is, en dat schelpen en sieraden een ziel kunnen hebben waarin kwaad huist.

Zij publiceerde pas op latere leeftijd en werd tegen haar zin bij de 'heimwee-literatuur' ondergebracht. Wat zij schreef, betekende meer. In het buitenland werd dat erkend: verschillende vertalingen van onder meer *De tienduizend dingen* volgden elkaar snel op. Zij was in 1962 de eerste Nederlandse auteur die werd opgenomen in de Penguin Classics (*The ten thousand things*). Geen wonder dat er een biografie volgde: *Maria Dermoût, de vrouw en de schrijfster*, een bewonderend portret door Johan van der Woude in 1973. Nu is er die tweede biografie van Maria Dermoût, door Kester Freriks: *Geheim Indië. Het leven van Maria Dermoût 1888-1962*. Met het verschijnen van deze biografie is Maria Dermoût sterk in de belangstelling gekomen. Kranten publiceerden paginagrote recensies, het gezaghebbende *Indische Letteren* bracht een Dermoût-themanummer uit en Kester Freriks gaf overal in den lande interviews en lezingen. Maria Dermoût staat weer in de belangstelling.

Wereld van wreedheid

Geheim Indië is een klassieke vuistdikke biografie, chronologisch opgebouwd en steeds de levensloop van Maria Dermoût verwevend met haar werk. Dat Kester Freriks haar bewondert, is evident. Dat hij van haar is gaan houden, ook. Hij geeft mooie details, volgt haar levensloop nauwgezet en heeft, dankzij het vertrouwen van de nazaten Dermoût, uit nieuwe bronnen kunnen citeren. Maar toch zit in deze liefde een valkuil: die van de jaloezie. Kester Freriks schreef een uitgebreide biografie van 357 genummerde pagina's en houdt Maria Dermoût toch voor zichzelf. Daarin ligt mijn grootste bezwaar tegen dit boek. Waarom niet die nieuwe bronnen voor andere onderzoekers ontsloten en de aanzet gegeven tot archiefvorming?

Een schrijfster als Maria Dermoût verdient meerdere biografieën, die zoals in de Engelse traditie, haar leven en werk uit verschillende perspectieven interpreteren. Dat zoiets nuttig zal zijn, bewijst Kester Freriks zelf. Hij heeft zijn eigen visie op de liefde die Maria Dermoût voor Aldert Brouwer voelde,

de man die ze niet trouwde. Zijzelf schreef in haar dagboek: "we are selected into love" (pag. 293) en wilde dat uitverkorene waardig zijn. Toch keurt Freriks haar gedrag af. Een ontmoeting tussen Maria Dermoût en Aldert Brouwer legt hij in haar nadeel uit: "Brouwer deed of hij haar niet zag" (pag. 293) Even verderop heet het: "Geluk, en dan vooral : liefdesgeluk, obsedeerde haar" (pag. 296). Daarna: "vertwijfeld hield zij, misschien wel haar leven lang, van een onbereikbare man" (pag. 310). Zo zijn er meer suggesties dat Maria Dermoût een vreemde fascinatie had voor deze Aldert Brouwer. Als Kester Freriks dat op basis van Maria Dermoûts geheime dagboek concludeert, had ik dat graag als bijlage aangetroffen of in getranscribeerde vorm kunnen inzien.

Er is nog iets. Kester Freriks schrijft: "Dit ook is Maria Dermoûts 'geheime Indië', een wereld van wreedheid, soms openlijk rauw, vaker verscholen, als keerzijde van het paradijselijke land" (pag. 195). Zo geheim zijn die aspecten van Indië niet. Onlangs herlas ik het werk van Beb Vuyk (1905-1991), die op haar manier even duidelijk de wrede kant van Indië laat zien. Die wreedheid is ook aanwezig in het werk van de Indische Melati van Java (1853-1927) en bij de oerhollandse Annie Salomons (1885-1980). Verscholen was dat wrede Indië niet, alleen voor degenen die er bewust hun ogen voor sluiten of die het omwille van een biografie zo opvoeren. Maria Dermoût zelf liet het zogenaamde 'geheime', het duistere, naast het goede bestaan. Zoals ze zelf in *De tienduizend dingen* schreef, bestaan de dingen: "naast elkaar, los van elkaar, elkaar rakende, hier en daar in elkaar vervloeiende, zonder ergens enige binding, en tegelijkertijd met elkaar verbonden..."

Niet voorbij

Over de stijl van de biografie valt te twisten; soms is de taal iets te verliteratuur, op andere momenten is de achtergrondinformatie minder harmonieus met het levensverhaal vervlochten. Enkele fouten zijn er; het blijft mensenwerk. Maar het belangrijkste dat een biograaf kan doen, heeft Kester Freriks gedaan, en daarom koester ik zijn boek: hij heeft Maria Dermoût voor ons weer tot leven gebracht. Zijn persoonlijke Maria Dermoût, dat wel, maar toch, zij leeft weer en zij is niet voorbij gegaan.

Vilan van de Loo is conductrice van het Damescompartiment Online (<http://www.damescompartiment.nl>) waarin zij Nederlandse, Indische en Indonesische vrouwelijke auteurs verzamelt die over Nederlands-Indië schreven.

*Kester Freriks, **Geheim Indië. Het leven van Maria Dermoût 1888-1962**. Amsterdam Querido 2000, 357 blz. ISBN 90 214 7017 9. Prijs: f 75,-; Maria Dermoût: **Verzameld werk**. Amsterdam Querido 2000, ISBN: 90 214 5945 0. Prijs: f 35,-*

Troostmeisjes

Esther Captain

Het is een boek over een misselijkmakend onderwerp. De in Maleisië werkzame journaliste Brigitte Ars schreef over vrouwen die met de eufemistische term 'troostmeisjes' worden aangeduid: Koreaanse, Taiwanese, Chinese, Indonesische, Filipijnse, Japanse, Indo-Europese en Nederlandse vrouwen die tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Pacific door de Japanse bezetter onder dwang seksueel werden misbruikt.

Brigitte Ars' aanpak van het onderwerp is origineel: het systeem van gedwongen prostitutie door de Japanners plaatst zij in een groter kader. Hieruit blijkt dat ook Duitsland en de Verenigde Staten op grote schaal gebruikmaakten van gedwongen prostitutie. Daarmee ondergraaft Ars echter zelf het culturele argument in haar boek: dat in de Japanse cultuur oorzaken moeten worden gevonden voor dit fenomeen.

De schrijfster verbergt in haar boek niet dat haar sympathie uitgaat naar het lot van de vrouwen die tot prostitutie werden gedwongen. 'Als duizenden mannen iets dergelijks was overkomen, was er al lang een oplossing geweest,' schrijft Ars verontwaardigd. Het is een wat boude uitspraak. Hoewel Ars' engagement haar soms het zicht op de nuance ontnemt, is haar persoonlijke stellingname in het boek een verademing vergeleken met auteurs die zich bij het schrijven over vergelijkbare onderwerpen als onaangedaan presenteren. *Troostmeisjes* is een betrokken document, waarin historische documentatie wordt afgewisseld met persoonlijke getuigenissen van de vrouwen zelf. De journalistieke achtergrond van Ars komt tot uiting in de grote leesbaarheid van het boek. Het best is zij op dreef in het laatste hoofdstuk 'Oorlog tussen de seksen', waarin zij met een scherp oog en een vlotte pen de actuele ontwikkelingen aangaande seks en man-vrouw-verhoudingen in de moderne Japanse samenleving beschrijft.

In de voorgaande, meer historische hoofdstukken blijkt dat Ars zich op minder vertrouwd terrein heeft begeven. Als niet-historica had Ars een extra zware taak: veel feitelijke informatie over het systeem van legerbordelen is nauwelijks te reproduceren, hetzij omdat historisch 'bewijsmateriaal' is vernietigd, hetzij omdat het nog niet toegankelijk is. Ondanks deze complicaties ontmantelt Ars het uitgebreide stelsel van gedwongen prostitutie, dat door de Japanse bezetter in de door haar overwonnen landen werd geïnstalleerd, als een racistisch en seksistisch systeem. Hierin was sprake van geïnstitutionaliseerde verkrachting en een omvangrijke handel in vrouwen. Voornaamste redenen om de legerbordelen op te zetten was de gedachte dat hiermee zowel werd voorkomen dat Japanse soldaten geslachtsziekten zouden oplopen, als dat zij zich zouden vergrijpen aan vijandelijke vrouwen. Als zodanig is het systeem een mislukking gebleken: geslachtsziekten en verkrachtingen kwamen tijdens de Pacific-oorlog wel degelijk voor. Binnen de bordelen heerste de hiërarchie van huidskleur. Zuidoost-Aziatische vrouwen met een donkere huidskleur

waren onder de Japanse militairen het minst geliefd. Hun voorkeur ging uit naar lichte Japanse vrouwen, daarop volgden Koreaanse, Taiwanese en Chinese vrouwen. Europese vrouwen stonden helemaal in hoog aanzien. Desondanks (maar ook hierdoor) was het aantal Europese vrouwen dat tot prostitutie werd gedwongen aanzienlijk minder dan het aantal Aziatische vrouwen. Ten eerste was hun aantal in de voormalige koloniën in Zuidoost-Azië überhaupt gering. Ten tweede vreesden Japanse leiders de woede van de geallieerde landen bij de ontdekking dat 'zelfs' Europese vrouwen in legerbordelen waren ingezet.

Het is daarom des te schrijnender dat de zaak van gedwongen prostitutie pas werkelijk aandacht kreeg, toen bleek dat er 'westerse' vrouwen bij betrokken waren geweest. In 1991 sprak een Zuid-Koreaanse vrouw als eerste over haar ervaringen. Pas toen uit getuigenissen in 1994 en 1995 bleek dat ook 'westerse' vrouwen slachtoffer waren, werd er geluisterd: 'Eén blanke stem werd serieuzer genomen dan honderden Aziatische,' aldus Ars. Ironisch genoeg blijken deze 'westerse'

vrouwen overigens van Indo-Europese (Indische) afkomst te zijn, maar hieraan heeft men nauwelijks aandacht geschonken.

Het meest intrigerende van dit boek is het gedeelte waarin Ars het systeem van legerbordelen in een groter kader plaatst. Hieruit blijkt dat nazi-Duitsland in diezelfde Tweede Wereldoorlog een systeem van oorlogsbordelen hanteerde, waarin minimaal 35.000 vrouwen waren ingezet. 'Het is bijna griezelig hoe zeer dit systeem alleen al uiterlijk op dat van Japan lijkt,' zo schrijft Ars. In 1942 beschikte het Duitse leger over 500 soldatenbordelen en

een onbekend aantal voor SS-officieren. De SS-bordelen bevonden zich in of nabij concentratiekampen. Twee decennia later zette de Amerikaanse regering tijdens de Vietnamoorlog militaire bordelen op in de basiskampen van het leger, waarvoor Vietnamese vrouwen waren 'gerecruiteerd'.

Deze vergelijkende analyse heeft een grote meerwaarde: het toont aan dat ook toonaangevende westerse mogendheden tot systematische wreedheid jegens vrouwen in staat zijn geweest. Het is een perspectief dat de redenering, dat in de Japanse cultuur en haar vrouwbeeld de oorzaken voor dwangprostitutie moeten worden gevonden, op losse schroeven zet. Merkwaardig, en vooral jammer genoeg komt Ars op basis van haar eigen onderzoek niet zelf tot die conclusie: ook zij bedient zich in haar boek van dit culturele argument. Het toont eens te meer aan hoe krachtig culturele vooroordelen kunnen zijn.

Esther Captain schrijft een proefschrift over de oorlogservaringen en -herinneringen van Indische Nederlanders.

Brigitte Ars, Troostmeisjes. Verkrachting in naam van de keizer. Arbeiderspers, 2000, 319 blz. ISBN 90 295 0024 7. Prijs: f 39,90.

Japans Interneringskamp. Bron: VWO Examenbundel Geschiedenis, 1988.

De conjunctuur van vrouwengeschiedenis

Jaarrede voor de ALV van de VVG,
Amsterdam, 23 maart 2001

Maria Grever

“

Alweer 25 jaar geleden werd uit onvrede met het historisch-wetenschappelijke veld het Landelijk Overleg Vrouwen-geschiedenis (LOV) opgericht. De tweede feministische golf had ook de vrouwelijke studenten geschiedenis aan de Nederlandse universiteiten niet onberoerd gelaten. Zoals wel vaker vormde een buiten-wetenschappelijke ontwikkeling de katalysator voor het objectiveren van tot dan toe vanzelfsprekende aannames in de geschiedwetenschap. Het feminisme confronteerde de studentes met de uiterst marginale positie van vrouwen als historisch kensubject en kenobject.

Het mannelijk monopolie over de productie en de distributie van de historische beeldvorming diende doorbroken te worden. In de historiografie (handboeken en schoolboeken) figureerden vrouwen voornamelijk als een stilzwijgend decor van moeders, echtgenoten en heiligen; terwijl mannen als jagers, boeren, ridders, monniken, ontdekkers, hervormers, regenten, legerleiders, revolutionairen en burgers de dynamiek van het historisch proces bepaalden. Clichés, mythen en stereotypen over het historisch proces én over de geschiedschrijving zelf zorgden ervoor dat vrouwen geen zelfstandige, authentieke en gedifferentieerde geschiedenis hadden.

Voorstellingen van het verleden kunnen van grote invloed zijn op het handelen en het zelfbeeld van menselijke actoren. Als vrouwen en meisjes geen toegang krijgen tot het verleden, als de eigenheid en vreemdheid van hun verleden niet diepgaand onderzocht en verwerkt kunnen worden, dan is de kans groot dat oppervlakkig herinnerde gedragspatronen gedachteloos herhaald worden. Omdat herinneringen het besef van de identiteit van een persoon of groep mede beïnvloeden (geen geschiedenis, geen identiteit), biedt het voorgestelde verleden weinig houvast om tot een andere positiebepaling te komen. Een dergelijke eenzijdige voorstelling van het verleden ten aanzien van sekse geeft vrouwen bovendien minder kansen dan mannen op wat Johan Huizinga de historische sensatie noemde.

Het vervolg van het LOV is bekend, want uitgebreid beschreven in de bundel *In haar verleden* ingewijd uit 1991. Behalve dit netwerk werden in de beginjaren druk bezochte congressen georganiseerd en publicaties in hoge oplagen uitgebracht. In de loop der tijd studeerden veel van deze vrouwelijke geschiedenisstudenten af, kregen een baan in het onderwijs of voltooiden een proefschrift, ontwikkelden zich tot professionele historici of kregen posities in de documentatie, archivaliek en journalistiek. Het LOV werd omgevormd tot een vereniging, het veld vrouwengeschiedenis enigszins geïnstitutionaliseerd aan de universiteiten en hogescholen; in het voortgezet onderwijs kregen vrouwenhistorici poot aan de grond via allerlei commissies, zoals voor het Centraal Schriftelijk Eindexamen. Steeds bleven vrouwenhistorici in termen van Pierre Bourdieu de strijd aangaan om de waarde van hun productie en hun gezag als legiti-

me producenten af te dwingen, om meer macht over definities, theorieën en methoden aanvaard te krijgen. Sommige historici stonden welwillend tegenover deze nieuwe richting, anderen vonden het modieus of pretentius.

Een kwart eeuw later wordt het vak vrouwengeschiedenis dikwijls nog modieus genoemd of als politiek correct afgedaan. Het argument historisch correct wordt in dit verband opvallend genoeg nooit gebezigd. Studenten eisten midden jaren zeventig dat het vak er kwam, de laatste jaren namen de weerstanden van studenten als gevolg van het anti-feminisme weer toe. Vrouwengeschiedenis is 'uit' en ouderwets. Maar de institutionalisering is te ver ontwikkeld om deze subdiscipline heel gemakkelijk af te breken.

Recentelijk lijkt er bovendien sprake van een nieuwe kentering. Het feminismedebat, georganiseerd door Lover in de Nieuwe Balie, trok zoveel mensen dat de inschrijving gesloten moest worden. Aio's en studenten, gespecialiseerd in vrouwengeschiedenis, maken dat het vinden van nieuwe bestuursleden voor de VVG niet moeilijk is. De aantrekkingskracht van vrouwengeschiedenis en de weerstanden er tegen wisselen elkaar af zoals de economische conjunctuur. Voor wat betreft de invloed op de historische beeldvorming zijn het twee stappen vooruit en één stap achteruit. Deze gedachte overviel me althans bij het lezen van het advies van de commissie historische en maatschappelijke vorming onder leiding van de Amsterdamse hoogleraar Piet de Rooy. Is er in de programma's van de Tweede Fase van Havo/VWO in 1995 een stramien opgezet zodat er bij historisch relevante onderwerpen aandacht is voor sekseverschillen, in dit nieuwe voorstel wordt hooguit een heel enkele keer het bekende politiek-correcte blikje vrouwen, moslims en zwarten opgetrokken. Ik vrees dat uitgeverij van geschiedsmethoden dit kleine beetje vrouwengeschiedenis weer gaan vertalen als verrijkingsstof in een apart paragraafje.

De VVG en de commissie Vrouwen- en gendergeschiedenis van de Vereniging voor docenten Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland formuleerden onlangs een scherpe kritiek op het rapport. De reactie is te lezen in deze *Historica*, en op de site van de VVG en de VGN. Volgens deze is er sprake van een discrepantie tussen het betoog over historisch besef en de inhoudelijke invulling van het rapport. Als dit rapport wordt aanvaard krijgen de leerlingen (50 procent meisjes en 14,5 procent allochtonen) een 'monocultuur' voorgelegd: geschiedenisonderwijs is ontworpen vanuit een elitair, wit mannenperspectief. Het stelsel van de tien tijdvakken als oriëntatiekennis dat concentrisch op basisschool, basisvorming en bovenbouw moet worden gedoopt om leerlingen historisch besef bij te brengen, is volgens het rapport De Rooy voorzien van eenvoudige, associatieve benamingen: de tijd van jagers en boeren, de tijd van ridders en monniken, de

Jeannine Hendriks, Maria Grever en Marieke Hellevoort, de nieuwe voorzitter. Foto: Zonneke Matthée.

tijd van regenten en vorsten. Deze eenvoudige labels zijn echter de bekende stereotypen uit de oude doos. De voorgestelde vernieuwing van het geschiedenisonderwijs lijkt eerder op een restauratiepoging, het is terug naar de prehistorie van vrouwengeschiedenis.

Het is spannend wat er in de nabije toekomst met dit advies gaat gebeuren, of vrouwenhistorici en -historicae opnieuw in staat zijn het tij te keren. Of deze PvdA-staatssecretaris van Onderwijs anno 2001 net zo ontvankelijk is voor vrouwengeschiedenis als de VVD-bewindsvrouw Nel Ginjaar-Maas in 1988. Of gezaghebbende historici dit maal wel open staan voor historisch-wetenschappelijke argumenten. Als de KNHG en de VGN verstandig zijn, en dat zijn ze toch, dan houden ze het debat met organisaties als de VVG gaande, dan betrekken ze vrouwen en vrouwenhistorici bij de nieuwste ontwikkelingen van het historisch-wetenschappelijk veld. Op verstening zit immers geen enkel historicus te wachten.

Maar laten we realistisch blijven, cultureel kapitaal zoekt cultureel kapitaal. Kartelvorming is niet alleen een fenomeen van het kapitalisme. Het is een proces dat zeer moeilijk te doorbreken is. De VVG staat erbij en kijkt er naar. Toch hoeft dat niet zo te zijn, en dat is in het verleden ook niet altijd zo geweest. De veerkracht in het bestuur heeft met de benoeming van de nieuwe bestuursleden een extra impuls gekregen. Ik ben ervan overtuigd dat de VVG met strijdbaarheid, creativiteit en humor het vak vrouwengeschiedenis op de historisch-wetenschappelijke agenda kan houden en uitbreiden. Er staan in dat licht allerlei plannen op stapel.

Deze zesde en laatste jaarrede wil ik graag afsluiten met een

persoonlijk woord. Sinds 1995 ben ik voorzitter van de VVG geweest. Het was geweldig om deze winkel te runnen, om er meer leden bij te krijgen, om studiedagen en congressen te bedenken en te organiseren met elkaar, om contact te leggen met verwante organisaties zoals IIAV, IISG, VGN, KNHG, NIOD en uitgeverij Verloren. Het was soms een oefening in geduld en verwachtingen (niet altijd mijn sterkste kant), vooral leerzaam voor mijzelf en ik hoop niet al te erg voor degenen met wie ik samenwerkte. Afgezien van de inhoud was mijn doel ook om gezelligheid en openheid te creëren in de VVG, de luiken open te zetten. Wat overheerst is de voldoening van het contact en het gezamenlijk resultaat. Hoogtepunten waren voor mij het jaar 1998 en het jaar 2000: het congres op het IIAV, de extra *Historica's*, een koninklijk lintje, een verrassingssymposium met een bundel op het NIOD en een prachtig gloednieuw *Tipje van de sluier*. Mijn dank gaat vooral uit naar de leden van het VVG-bestuur en de *Historica*-redactie. We hebben op verschillende momenten zeer intensief en goed met elkaar samengewerkt. Ik dank hen en verder alle andere betrokkenen voor hun geduld met mij, hun werk en inzet voor de vereniging en hun hartelijkheid. Dat laatste is het zout in de pap voor een ieder die bestuurt. Ik wens de VVG met de nieuwe voorzitter Marieke Hellevoort heel veel succes, goede samenwerking intern en met externe verwante organisaties, en veel plezier.

”

Sneller dan gedacht

Interview met Annemarieke Noordhoff

Suzanne Hautvast

Ze is geen denker maar een doener, altijd al geweest. Dat de wetenschap niks voor haar was, ontdekte Annemarieke Noordhoff al tijdens haar studie vrouwenstudies. Haar ambities lagen op een ander terrein. Zonder al te veel omwegen kwam ze in de wereld van het internet terecht. Snel beslissen en niet moeilijk doen, maar wel kritische vragen stellen. Suzanne Hautvast sprak voor *Historica* met Annemarieke Noordhoff, internetredacteur bij de Nieuwe Media Groep in Utrecht.

In de zomer van 2000 reisde Annemarieke Noordhoff (1972) door Australië. Haar contract bij het Utrechtse internetbedrijf Nieuwe Media Groep was net afgelopen. Ervan overtuigd dat ze er zo weer kon beginnen, besloot ze enkele maanden te gaan reizen. In Australië verdiende ze een week paardrijden door een website te bouwen voor de eigenares van de manege. Het is zeker niet haar mooiste site, maar met plezier denkt ze terug aan de uren waarin ze met weinig middelen werkte aan het totstandbrengen van deze site. Het was niet Noordhoffs eerste website. Die maakte ze in 1997, kort na haar afstuderen. Ze had net ontdekt wat er zo leuk was aan het internet, toen een vriend haar een zelfgemaakte site liet zien. Ze dacht 'dat wil ik ook', en ging aan de slag.

Een maand later las ze in de krant een advertentie van het Amsterdamse bedrijf Net Integrators dat internetspecialisten zocht. Ze trok de stoute schoenen aan, solliciteerde en werd aangenomen. 'Eerlijk gezegd heb ik m'n ervaring wel wat aangedikt.' Ze had een dag besteed aan het doornemen van advertenties om te kijken welke eisen er in het algemeen aan internetspecialisten werden gesteld. Ze zocht uit welke programma's ze moest kennen, en werkte zich daar in een middag doorheen. Ze besepte dat haar technische kennis bij lange na niet voldoende was, maar dacht zich daar wel doorheen te kunnen slaan. Hetgeen gebeurde. 'Die baas zag natuurlijk wel dat ik nog maar heel weinig ervaring had. Hij zei dan ook dat karakter belangrijker was dan technische vaardigheden.'

Hij/zij

In recordtijd maakte Noordhoff van haar hobby haar werk. Slechts een maand nadat ze haar eerste websites de wereld had ingestuurd, was ze al werkzaam in de *booming business* die het internet heet. 'Als je me vijf jaar geleden had verteld waar ik nu zou werken, had ik me daar geen voorstelling van kunnen maken. Toen had ik net door wat e-mail was.' Tijdens haar studie geschiedenis en vrouwenstudies had ze nauwelijks met het internet te maken. 'Zoeken op het net was al een hele klui.' Alleen als ze een bestaand adres had, ging ze op zoek naar informatie. Ze probeerde een keer uit wat het resultaat was als ze 'women's studies' intikte. Resultaten te over,

maar vooral sekspagina's.

Noordhoff lijkt iemand van snelle beslissingen. Haar keuze voor vrouwenstudies maakte ze in een dag. Oorspronkelijk wilde ze afstuderen in koloniale geschiedenis, maar die studierichting bleek opgeheven te zijn. 'Ik zag wat folders liggen waaronder die van vrouwenstudies. Mijn keuze was zo gemaakt.' Ondanks deze impulsieve actie, heeft ze er geen moment spijt van gehad. Ze leerde er kritisch te zijn en nooit zomaar iets aan te nemen. 'Ik zag hoeveel kritiek je kan hebben.' Het commentaar leveren is ze nog niet verleerd, soms tot ergernis van haar collega's. 'Ik zie ze wel eens denken: heb je haar weer. Maar mijn gehamer op het feit dat een hij in een tekst ook een zij zou kunnen zijn, heeft er wel toe geleid dat collega's hier veel alerter op zijn geworden. Vol trots komen ze mij dan melden dat ze eraan gedacht hebben om het over hij/zij in plaats van alleen over hij te hebben.'

Tijdens haar studie dacht ze er niet aan dat internetredacteur een functie voor haar zou zijn. Lang gaf ze de voorkeur aan de papieren journalistiek, maar ze haakte af toen ze ontdekte dat haar beeld van dit vak niet klopte met de werkelijkheid. 'Ik dacht heel naïef over de journalistieke wereld. Ik zag mezelf al met een kladblokje door de vuurlijnes in het Midden-Oosten rennen.' Nadat haar duidelijk was geworden dat het werk van een journalist doorgaans niet zo spannend is, verschoof haar interesse naar de uitgeverwereld. Op aanraden van enkele studentes rechten bij wie ze in huis woonde, ging Noordhoff op zoek naar een stageplaats. 'Ik zag dat mijn huisgenoten moeite hadden met het vinden van een baan. Zij hadden nota bene rechten gestudeerd, een studie waarmee je destijds toch zeker een gunstiger positie op de arbeidsmarkt had dan met geschiedenis. Zij drukten mij op het hart dat ik echt stage moest gaan lopen. Daar werd ik wel een beetje zenuwachtig van.'

Nadat de redactie van het tijdschrift *Marie-Claire* te kennen had gegeven alleen stagiaires van de School voor Journalistiek te willen en dat ze niet zat te wachten op een historica, kwam Noordhoff terecht bij de Haagse uitgever BZZTôH. Tevens ging ze zich intensief bezig houden met de redactie van *DinaMiek*, het Utrechtse tijdschrift voor vrou-

wengeschiedenis, omdat ze inzag dat dat haar wel eens van pas zou kunnen komen bij het zoeken naar een baan.

Solliciteren deed ze pas na haar afstuderen. Tijdens het laatste studiejaar was ze vooral bezig met het schrijven van haar doctoraalscriptie over vrouwelijke-studentenverenigingen. Pas daarna ging ze zich oriënteren. Ze wist wel wat ze wilde, de uitgevers- en tijdschriftenwereld bleven trekken, maar ze vroeg zich af hoe ze dat ooit moest bereiken. De uitgeverij waar ze stage had gelopen, had iemand nodig voor drie maanden. Het werk, vooral de combinatie van schrijven en organiseren, beviel goed maar ze ondervond dat het veel te lang zou duren voordat ze echt kon gaan doen wat ze wilde. 'Het ging mij veel te langzaam. Ik dacht dat ik wel vier jaar bureauredacteur zou moeten zijn voordat ik het echte werk kon doen.'

Vier miljoen

Dat dit in de wereld van het internet veel sneller zou kunnen, had Noordhoff niet onmiddellijk in de gaten. Ze zag wel dat er veel banen waren in die sector en dat er niet al te hoge eisen werden gesteld. Eenmaal binnen bij Net Integrators merkte ze dat ze op de juiste plek zat. 'Mijn voornaamste eis was dat ik wilde schrijven. Al snel was duidelijk dat bij het opstellen van een website een hoop regelwerk komt kijken. Dat kon ik mooi combineren met het schrijven. Beter kon het niet.' Net Integrators was een jong bedrijf in de opstartfase. Er was daardoor veel mogelijk, al bleef tegelijkertijd onduidelijk wat er precies van haar werd verwacht. Het grootste voordeel was dat ze volop de gelegenheid had om te ontdekken wat de mogelijkheden van het internet waren. Na anderhalf jaar raakte ze uitgekeken op de sfeer in het bedrijf. 'Er heerste het idee dat techniek in eerste instantie bepaalt hoe zo'n site eruit ziet. De inhoud was duidelijk ondergeschikt. Voor mij blijft het internet een medium, de inhoud die je presenteert staat voorop.'

In januari 2000 kon Noordhoff aan de slag bij de Nieuwe Media Groep in Utrecht, die inmiddels alweer vijf jaar bestaat. De oprichter van het bedrijf is afkomstig uit de filmwereld. Internet zou volgens hem net zo gebruiksvriendelijk moeten zijn als een film. Hierdoor richt de Nieuwe Media Groep zich veel meer dan Net Integrators op inhoud. Het is de

bedoeling meerwaarde te geven aan de inhoud van de sites. Het is niet zo belangrijk dat er allemaal leuke trucjes mogelijk zijn, de doelgroep moet in een oogopslag kunnen zien of ze op de juiste site is aanbeland. 'Je moet zowel de opdrachtgever als de doelgroep tevreden stellen. Dat klinkt heel logisch, maar lang niet alle internetbedrijven werken op die manier. Zij willen het doel van het toegankelijk maken van informatie nogal eens uit het oog verliezen. Het is de kunst om de wens van de doelgroep en die van de opdrachtgever bij elkaar te brengen.' De opdrachten komen zowel van de overheid als van commerciële bedrijven. Voor het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport werkt Noordhoff bijvoorbeeld aan websites voor de aanpak van wachtlijsten in de gehandicaptenzorg: nietafwachten.nl. Noordhoff kan erg genieten van een goed en creatief opgezette site. 'Wanneer ik een tekst en internet origineel heb weten te combineren, kan ik daar trots op zijn.' Een nadeel van het werk is dat er nog zo veel leuks mee te doen is, dat het onmogelijk is om alles aan te pakken. Internetverslaafd vindt Noordhoff zich niet. Haar werk is niet haar leven geworden. 'Thuis gebruik ik het internet nauwelijks omdat ik 's avonds nauwelijks de puf meer heb om achter het computerscherm te kruipen. Ik kijk dan liever naar een ander scherm, het televisiescherm.'

Voorlopig is Noordhoff nog niet uitgeleerd bij de Nieuwe Media Groep. 'Mijn ideeën over wat ik na mijn afstuderen wilde gaan doen, liepen eigenlijk tot hier. Ik doe nu wat ik na mijn afstuderen wilde doen: zelfstandig redactie voeren en mijn eigen ideeën kunnen loslaten. Ik had mezelf vijf jaar gegeven om dit te bereiken. Er zijn nu pas drie jaar voorbij. Mijn planning reikt nog niet verder.' Misschien dat het er nog ooit van komt om een on-line tijdschrift voor een echt groot publiek op het internet te zetten. Een soort *Marie-Claire*. Maar dat is toekomstmuziek: 'Eerst wil ik hier nog veel beter in worden.'

Suzanne Hautvast doet onderzoek naar de geschiedenis van de Dochters van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart in Tilburg en bereidt een biografie van fysisch-geografe Jacoba Hol voor. Zij is tevens redactielid van Historica.

Verleden, heden en toekomst van het geschiedenisonderwijs

Onder veel belangstelling van de media presenteerde Piet de Rooy op 22 februari het Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming. De commissie stelt voor 'historisch besef' als uitgangspunt van het geschiedenisonderwijs te nemen. Dat is mooi, maar het historisch besef dat de commissie voor ogen staat blijkt nogal traditioneel wit en mannelijk te zijn. De VVG en de Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis van de VGN stuurden op 20 april j.l. een brief naar staatssecretaris Karin Adelmund om aan te dringen op herziening van het eenzijdige geschiedbeeld.

Zeer geachte Mevrouw Adelmund,

De Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG) en de Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis van de VGN (Vereniging van docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland) hebben met veel belangstelling kennis genomen van het rapport, *Verleden, heden en toekomst. Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming*, dat u op 22 februari j.l. door de voorzitter, prof.dr. P. de Rooy, is aangeboden.

Sinds haar oprichting in 1976 heeft de VVG de vernieuwingen in het geschiedenisonderwijs intensief gevolgd. Zij heeft er steeds naar gestreefd om de marginale en eenzijdige historische beeldvorming van meisjes en vrouwen in het geschiedenisonderwijs en de lesmethoden bij te stellen. De Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis werd in 1988 binnen de VGN opgericht om er zorg voor te dragen dat sekse na het eenmalige eindexamen vrouwengeschiedenis structureel een plaats in het geschiedenisonderwijs zou krijgen.

De VVG en de VGN-commissie onderschrijven het uitgangspunt van het rapport dat er een longitudinale afstemming van het geschiedenisonderwijs dient te komen, waarbij enige gemeenschappelijkheid in de leerstof en de benadering daarvan wordt aangebracht. Ook onderstrepen wij dat geschiedenisonderwijs dient bij te dragen aan de ontwikkeling van historisch besef bij leerlingen.

Op het punt van diversiteit in de historische beeldvorming en ten aanzien van de rol van meisjes en vrouwen in het bijzonder zijn de VVG en VGN-commissie teleurgesteld over de inhoud van het rapport De Rooy. Het rapport is in dit opzicht een stap terug vergeleken bij het huidige geschiedenisonderwijs, waarbij sekse als ordeningsprincipe is opgenomen in de kerndoelen basisvorming, en de eindtermen van de tweede fase en het examenprogramma VMBO. De algemene richtlijnen van het rapport de Rooy refereren aan een wereld van mannelijke, witte volwassenen. Daarmee sluit het rapport nauwelijks aan bij het hedendaagse profiel van leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs, dat

zeer divers is van opbouw naar sekse, etniciteit, sociale achtergrond en geografische spreiding.

De VVG en de Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis van de VGN vragen u concreet om het eenzijdige historische beeld ten aanzien van vrouwen en zwarte- en migrantengroepen in het rapport De Rooy naar aanleiding van ons bijgevoegd commentaar te laten corrigeren. In elk geval dient gegarandeerd te worden dat categorieën als sekse, klasse, etniciteit en leeftijd verwerkt worden in de nieuwe plannen voor het geschiedenisonderwijs. Deze categorieën vormen voor jongeren immers het kader waarmee zij de werkelijkheid interpreteren en hun positie ten opzichte daarvan bepalen. Ontwikkeling van historisch besef die daaraan voorbij gaat zal niet beklijven, waardoor de centrale doelstelling van de voorgestelde vernieuwing van het geschiedenisonderwijs niet gehaald zal worden.

Voorts adviseren de VVG en de VGN-commissie u met klem om een permanente adviescommissie te installeren die zich over deze en andere kritieken uit het veld zal buigen en de verdere ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs zal blijven bijsturen. Bij elke vernieuwing zou het advies van deze commissie gevraagd moeten worden en de voorgestelde (longitudinale) leerstof op het punt van diversiteit en multiculturaliteit fundamenteel getoetst moeten worden.

Wij hopen dat u ons commentaar en advies serieus in overweging wilt nemen. Mocht u nog vragen hebben, dan zijn wij altijd bereid u meer informatie te verschaffen. Adhesiebetuigingen van instellingen, organisaties en andere belanghebbenden uit het veld zullen u separaat worden toegezonden.

Met vriendelijke groet,

namens de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis
Mw. drs. M.C.E. Hellevoort (voorzitter)

namens de Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis van de VGN
Mw. drs. S.H.M. Dieteren

cc Mw. drs. A. Verstand (staatssecretaris van Emancipatie-zaken), de heer dr. R. van der Ploeg (staatssecretaris van Cultuur), en de heer mr. R. van Boxtel (minister van Grote Stedenbeleid).

Bijlage: Commentaar rapport *Verleden, heden en toekomst*

Commentaar rapport *Verleden, heden en toekomst. Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming*

De VVG en de Commissie Vrouwen en Gendergeschiedenis van de VGN onderschrijven het uitgangspunt van het rapport, dat geschiedenisonderwijs dient bij te dragen aan de ontwikkeling van *historisch besef* bij leerlingen. De commissie biedt in haar rapport echter te weinig handvatten om dit besef te ontwikkelen. Ontwikkeling van historisch besef ('de manier waarop iemand zijn werkelijkheid interpreteert en zijn positie ten opzichte van die werkelijkheid bepaalt', p. 2-3) hangt volgens de commissie nauw samen met het 'zelfinzicht' van leerlingen. Men verzuimt echter *het verband tussen zelfinzicht en historisch besef* te leggen.

Het profiel van leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs is zeer divers van opbouw in verband met sekse, etniciteit, sociale achtergrond en geografische spreiding. Uit het rapport blijkt weinig expliciet besef van deze pluriformiteit. Voor de uitwerking van het centrale uitgangspunt is het aanreiken van een leerstofkeuzeinstrument, waarin categorieën van diversiteit zijn opgenomen, onmisbaar. Voor de hand liggende categorieën zijn *sekse, klasse en etniciteit*, die nu al in de kerndoelen basisvorming en de eindtermen tweede fase zijn opgenomen.

De commissie-De Rooy heeft ervoor gekozen zich te beperken tot het geven van algemene richtlijnen. Deze zijn zoals de commissie zelf zegt 'onmiskenbaar geënt op de Europese, de westerse geschiedenis'. Het gepresenteerde historische beeld kunnen leerlingen dan in de hogere jaren van het voortgezet onderwijs kritisch benaderen. De commissie: 'Wie de geschiedenis van een voor hem onbekend land of onbekende cultuur bestudeert, zal daarbij in eerste instantie altijd gebruik maken van de bij hem reeds aanwezige bekende categorieën'. Blijkbaar realiseert de commissie zich niet dat voor veel leerlingen de Europese cultuur wellicht even onbekend is als de Afrikaanse cultuur voor Europese leerlingen.

De commissie heeft de algemene richtlijnen ingevuld met 'kenmerkende gebeurtenissen, ontwikkelingen, verschijnselen en gedachtegangen dan wel handelingen van personen' (p. 7) die refereren aan een wereld van mannelijke, witte volwassenen. In de benaming van de tien tijdvakken domineren verwijzingen naar mannen. Het gaat om 'jagers en boeren', 'monniken en ridders', 'ontdekkers en hervormers', 'regenten en vorsten'. Deze tendens wordt voortgezet in de inhoudelijke uitwerking. Het is veelzeggend dat vrouwen alleen in 'de tijd van burgers en stoommachines' als handelende personen worden opgevoerd, en het feminisme als een politiek-maatschappelijke stroming wordt genoemd. De visie op 'vrouwengeschiedenis' als de geschiedenis van vrouwenemancipatie die in het rapport doorklinkt is al lang achterhaald. Hoewel de commissie terecht stelt dat zij zich niet heeft willen laten leiden door de historische wetenschap, mag toch wel verwacht worden dat haar benadering van de geschiedenis binnen de gekozen kaders aansluit bij de recente, historisch-wetenschappelijke ontwikkelingen.

Door het ontbreken van categorieën als sekse, leeftijd, klasse en etniciteit voor een analyse van het verleden heeft de commissie grote kansen gemist. Enkele voorbeelden: Bij 'Geschiedenis van de Nederlandse stad' geeft de commis-

sie een bijna uitputtend lijkende opsomming van aspecten van de stedelijke ontwikkeling die de aandacht verdienen. Middeleeuwse gildehuizen, 18e-eeuwse koopmanswoningen, 19e-eeuwse arbeiderswijken en 20e-eeuwse tuinsteden worden genoemd. Ook openbare gebouwen zoals kerken, stadhuizen, stations, theaters en musea passeren de revue. Opvallend afwezig zijn de stedelijke gebouwen waar leerlingen van nu zich juist zoveel ophouden zoals scholen, sportvelden en winkels.

Soortgelijke consequenties met betrekking tot 'sekse-blindheid' zien we in de uitwerking van 'Oorlogvoering en gevolgen voor burgers en militairen'. Bij de gevolgen van de bezetting voor burgers wordt gewezen op 'arbeidsinzet en deportatie'. Dat er in oorlogssituaties naast economische en ideologische onderdrukking vaak ook sprake was van seksuele exploitatie wordt niet vermeld. Uit historisch onderzoek blijkt dat de gevolgen van oorlogen en revoluties voor jongens en meisjes, mannen en vrouwen, heel verschillend zijn geweest. Leerlingen op VMBO in de sector Welzijn en Zorg (vooral meisjes) krijgen een minitieuw uitgewerkt thema 'Ziekte en gezondheid door de eeuwen heen'. Zij leren wel over Hippocrates en Galenus en over moderne medische ontwikkelingen maar niets over de verloskunde, eeuwen gepraktiseerd door vroedvrouwen, en niets over de hoge sterftecijfers van kraamvrouwen en zuigelingen in de geschiedenis.

Bij 'de tijd van ontdekkers en hervormers' kan men zich afvragen voor wie deze benaming van toepassing is. Het is immers tegelijkertijd de tijd van slavernij en kolonisering. Deze ingrijpende ontwikkelingen worden in de daaropvolgende periode, 'de tijd van regenten en vorsten', aangeduid als 'het ontstaan van het handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie'. In deze begrippen is de voedingbodem van de zeventiende-eeuwse Nederlandse rijkdom (de koloniën in Oost- en West-Indië) niet terug te vinden. Dit is te meer te betreuren omdat een aanzienlijk aantal hedendaagse scholieren bestaat uit kinderen uit deze voormalige koloniën.

Dergelijk commentaar kan voor praktisch elk tijdvak en thema in het rapport geformuleerd worden. Het blijven echter losse aanvullingen als categorieën van diversiteit niet als uitgangspunt voor het geschiedenisonderwijs worden genomen.

Vereniging voor Vrouwengeschiedenis & Commissie Vrouwen- en Gendergeschiedenis van de VGN (Vereniging van docenten Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland)

Congressen

Multiculturalisme & Feminisme

Het SISWO organiseert in samenwerking met de Nederlandse Onderzoeksschool Vrouwenstudies, het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies en het Tijdschrift voor Genderstudies op 5 oktober 2001 het derde landelijke congres op het gebied van vrouwen/genderstudies. Het congres beoogt een breed overzicht te geven van de huidige ontwikkelingen binnen vrouwen/genderstudies, met name op het vlak van feminisme en multiculturalisme. In verschillende sessies zal aandacht worden besteed aan: onderwijs, biotechnologie, gezondheidszorg, religie, Nederlands koloniaal verleden, gemengde relaties, oorlog, armoede, vluchtelingen en (illegale) migranten, migrantenliteratuur en post-koloniale theorievorming. Deelname kost f160,- (inclusief programmaboek en lunch); voor baanlozen, studenten en aio's f100,-.

Datum: 5 oktober 2001

Plaats: Mozes en Aäronkerk, Waterloooplein te Amsterdam

Informatie: SISWO, Carolien Bouw,

Plantage Muidersgracht 4, 1018 TV

Amsterdam, telefoon: 020-2570638, e-mail: gendercongres@siswo.uva.nl.

History conference

In Den Haag vindt van 27 februari tot 2 maart 2002 de Fourth European Social Science History Conference plaats. Er zal aandacht besteed worden aan thema's als Ethnicity and Migration, Family and Demography, Government and Politics, Labour, Nations and Nationalism, Oral History, Political Movements, Religion, Sexuality en Social Inequality. De organisatie is in handen van het IISG.

Informatie: IISG, Cruquiusweg 31, 1019

AT Amsterdam, 020-6685866, e-mail:

esshc@iisg.nl

Tentoonstellingen

Markten

Sinds 17 maart is in het Centraal Museum de tentoonstelling Markten in Utrecht te zien. Aan de hand van zeer uiteenlopende voorwerpen (prenten, schilderijen, bodemvondsten, maquettes en gebruiksvoorwerpen) ervaart de bezoeker de ontwikkeling van een klein, maar internationaal georiënteerd marktcentrum naar een stad die zijn verregaand handel in de zeventiende eeuw verloor. In de twintigste eeuw werd de functie van de markten verder uitgehold door de opkomst van supermarkten en warenhuizen, en specifiek voor Utrecht de bouw van winkelcentrum Hoog Catharijne.

Datum: tot en met 30 juni

Plaats: Centraal Museum, Nicolaaskerkhof 10, 3512 XC Utrecht

Informatie: 030-2362362 of www.centraalmuseum.nl

Helden m/v

In het Verzetsmuseum te Gouda wordt in de tentoonstelling *Gezocht: helden m/v* met behulp van documentaire aandacht besteed aan mannelijke en vrouwelijke internationale helden die stredden voor vrijheid en mensenrechten.

Datum: tot en met 30 juli

Plaats: Verzetsmuseum Zuid-Holland,

Turfmarkt 30, Gouda.

Informatie: 0182-520385 of verzetsmuseum-zh@wxs.nl

Toorop-Fernhout

De schilderes Charley Toorop is de tweede kunstenaar uit de bekendste Nederlandse kunstenaarsfamilie. Voor haar maakte vader Jan Toorop naam, en na Charley volgden haar zoons Edgar en John Fernhout, die nu weer opgevolgd worden door Rik Fernhout. Met de tentoonstelling *De generaties: een eeuw lang de familie Toorop-Fernhout* besteedt het Centraal Museum in Utrecht aandacht aan de schilderijen van Jan en Charley Toorop en die van Edgar en Rik Fernhout. Van John Fernhout zijn films te zien. Behalve aan het artistieke oeuvre van de familie, wordt door middel van documentatie ook aandacht besteed aan de familiebanden en de plaats die de Toorops en Fernhouts innemen in de kunstgeschiedenis.

Datum: 20 oktober-februari 2002

Plaats: Centraal Museum, Nicolaaskerkhof 10, Utrecht.

Informatie: 030-2362362 of www.centraalmuseum.nl

Varia

IIVAV

Het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging heeft haar website (www.iiav.nl) vernieuwd. De navigatiestructuur is verbeterd en er is veel nieuwe informatie aan de website toegevoegd. Zo zijn in de rubriek 'Collecties' bijvoorbeeld beelden van de schatten uit het archief, het beeldarchief en de bibliotheek van het IIVAV opgenomen. In de rubriek 'Nieuws' worden voortdurend nieuwe persberichten en berichten over projecten, activiteiten en publicaties toegevoegd. Het is nu tevens mogelijk om zelf activiteiten online aan te melden bij de activiteitenagenda.

In het digitaal informatiecentrum blijft het mogelijk de catalogi en databases van het IIVAV online te raadplegen, bovendien zijn aan de archieven in de Databank Vrouwenarchieven de websites van andere archiefinstellingen toegevoegd zodat de bezoeker meteen kan doorklikken. De vernieuwde website bevat nu ook nieuws van de eind 2000 opgerichte IIVAV-afdeling Internationale Samenwerking. De halfjaarlijkse nieuwsbrief van deze afdeling is online te lezen in het Engels, Spaans en Frans. Tevens bevat de IIVAV-website vanaf nu een overzicht van de inhoud van LOVER, en in het gastenboek kunnen bezoekers discussies

aanzwengelen of commentaar leveren. Momenteel is het IIVAV nog bezig met het ontwikkelen van een database met websites die aandacht besteden aan de positie van vrouwen. In de database vindt u niet alleen de webadressen, maar ook welke informatie er te vinden is op de betreffende sites. In de loop van 2001 wordt het bovendien mogelijk online informatievragen aan de medewerkers van het IIVAV te stellen.

Adres: e-mail: info@iiav.nl en internet:

www.iiav.nl

IISG

Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis heeft de eerste twee delen van een bronnengids voor vrouwengeschiedenis op het internet gezet. Via deze gids zijn de namen van vele meer en minder bekende sociaal bevlogene vrouwen terug te vinden. Ze waren schrijfster, journaliste, uitgeefster, politica, historica, onderwijzeres, schilderes, verpleegster of filosoof en voerden actie voor menswaardige arbeidsvoorwaarden en redelijke lonen, voor vrede en mensenrechten, voor seksuele hervorming en verbetering van het onderwijs, de gezondheidszorg of de huisvesting. Behalve een korte bio- en bibliografische beschrijving staat bij elke naam een link naar het archief waarbij beschreven wordt welke stukken van deze vrouwen aanwezig zijn in het IISG. De informatie wordt voortdurend bijgewerkt, en in de nabije toekomst zullen vergelijkbare gidsen voor de beeld-, boeken- en tijdschriftencollectie van het IISG op de server worden gepresenteerd.

Adres: www.iisg.nl/~womhist/womarc.html

Websites

Friesland

Het Ryksargyf Friesland heeft naar aanleiding van een tentoonstelling over het leven van Friese vrouwen tussen 1850 en 1950 een website met afbeeldingen en teksten hiever geopend op: www.ryksargyf.org/fdv/

Indië

Het gezelschap in het Damescompartiment van Indische schrijfsters onder leiding van Vilan van de Loo wordt steeds groter. Sinds kort zijn ook de (kinderboeken)schrijfsters Diet Kramer en Nannie van Wehl aangesloten, evenals Bep Vuyk die naast diverse novellen kookboeken, kampdagboeken en artikelen schreef. Recent heeft de feministe Kartini zich aangesloten. Surf naar www.damescompartiment.nl/biobv.htm

Historie

Het Historisch Platform heeft onlangs het initiatief genomen historisch Nederland transparanter te maken via de website www.historischhuis.nl. Deze site bevat een on-line almanak met adresgegevens van vrijwel alle relevante historische instellingen. Een linkbibliotheek vult de adressen aan met een overzicht van bruikbare historische sites, en er zijn mogelijkheden met vakgenoten in discussie te gaan.

Boeken in 't kort

“Niet zo erg Hollands”. Dagboek van een reis naar Nederland (1790-1791) door Nina d’Aubigny

Verloren, 2001, f37,46.

Voor de serie *Ego-documenten* vertaalden H. Metzelaar en E.R. D’Engelbronner het dagboek dat Nina d’Aubigny van juli 1790 tot eind augustus 1791 bijhield. In die periode logeerde deze dochter van de Kasselse gezantschapsraadsheer Johan Conrad Engelbrunner bij haar oom en tante aan de Amsterdamse Keizersgracht. Haar scherpe en goed geformuleerde observaties, onder andere over de hartstocht waarmee patriotten en orangisten elkaar te lijf gingen, geven een authentiek beeld van het leven van de welgestelde burgerij aan het einde van de achttiende eeuw.

Carolien Bouw e.a. (red.)

Gaan & Staan

Stichting beheer IISG, 2001, f32,50.

Deel 21 van het *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* heeft in brede zin ‘migratie’ als thema. Aandacht wordt besteed aan de vragen waarom en waardoor vrouwen (niet) in beweging kwamen, en wat de gevolgen van die beweging waren, voor henzelf, hun nakomelingen en hun naaste omgeving. Met dit *Jaarboek* sluit de redactie aan bij eerdere verkenningen op het snijvlak van migratiestudies en vrouwenstudies. Onder anderen Leo Lucassen, Pamela Pattynama, Marlou Schrover en Geertje Mak leveren een bijdrage aan deze verkenning met artikelen over gender in migratiestudies, kolonialisme en levensverhalen, gemengde huwelijken en seksueel ‘vreemdelingenverkeer’.

Marjet Derks, Peter Nissen en Judith de Raat (red.)

Het licht gezien. Bekeringen tot het katholicisme in de twintigste eeuw

Verloren, 2000, f39,65.

Het lijkt erop dat steeds meer intellectuelen zich bekeren tot het katholicisme - Désanne van Brederode, Aafje Heynis en Vonne van der Meer, die haar partner en essayist Willem Jan Otten voorging, zijn maar enkele moderne voorbeelden. In *Het licht gezien* gaan auteurs uit diverse disciplines als de geschiedwetenschap, theologie en godsdienstpsychologie op zoek naar een historisering van bekeringen. Met bijdragen over Ottilie Schwarz, de eerste Nederlandse vrouw die in de theologie promoveerde, en de Utrechtse filosofe Cornelia de Vogel, die zich in 1944 tot het katholicisme bekeerde.

Hester Dibbits

Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis, 1650-1800

SUN, 2001, f49,50.

Hoe voerden mensen in de vroegmoderne tijd hun huishouden, en welke spullen hadden zij daarvoor in hun bezit? Aan de hand van voorwerpen die zij vond in boedelbeschrijvingen, reconstrueert Hester Dibbits de cultuur van het dagelijks leven in het Gelderse landstadje Doesburg en het welva-

rende Zuid-Hollandse vissersdorp Maassluis. In hoofdstukken over voorwerpen die verband houden met onder andere wonen, eten en drinken, en gekleed gaan onderzoekt Dibbits hoe inwoners in deze twee plaatsen hun bestaan vormgaven en betekenis verleenden aan de dingen waarmee zij zich dagelijks omringden.

Joost Diyendal & Henriëtte Lakmaker

Tussen rook, alcohol en mannen. Emmy J. Belinfante, 1875-1944

Balans, 2001, f45,-.

De journaliste Emmy Belinfante werkte vanaf 1905 jarenlang met veel succes als verslaggever voor de Haagse krant *Het Vaderland*, hoewel een collega dichtte: “Ze kwam aan de krant met ‘r aardigen snoet / En iedereen vond het een schatje”. Tussen 1908 en 1928 toonde ze zich echter een vakkundig redacteur van de Haagse kwaliteitskrant *Nieuwe Courant*. Na de overname door het NRC nam Belinfante in 1928 ontslag en schreef ze het boek *De vrouw als journaliste* waarin ze stelde dat vrouwen zich vooral sterk dienden te maken voor de opvoedende taak van de journalistiek. In 1944 stierf zij in het concentratiekamp Auschwitz.

Mineke van Essen (red.)

Jaarboek voor de Geschiedenis van Opvoeding en Onderwijs 2000: Genderconcepties en pedagogische praktijken

Van Gorcum, 2000, f45,-.

Zeven essays bieden een gevarieerd beeld van historisch-pedagogisch onderzoek naar sekse in de Lage Landen. Vier ervan doen verslag van recent onderzoek naar respectievelijk gouvornantes in Nederland, kinderopvang in België, zeventiende-eeuws vaderschap bij gereformeerden en de pedagogische wortels van Ellen Key’s opvattingen over het sekseverschil. In een theoretisch essay wordt het denken over gender en macht geïllustreerd met onderzoek naar Nederlandse meisjesbeschermingsactiviteiten. Twee historiografische bijdragen bieden een beredeneerd overzicht en een uitgebreide bibliografie van twee decennia historisch-pedagogisch onderzoek naar sekse in Nederland en in België.

Tina Hammer-Stroeve

Familiezoet. Vrouwen in een ondernemers-elite, Enschede 1800-1940

Walburg Pers, 2001, f69,50.

In geschiedschrijving blijft de invloed van vrouwen op de vorming en instandhouding van elites meestal buiten beeld. Met deze dissertatie brengt Tina Hammer-Stroeve de rol van vrouwen in de elite van protestantse textielabrikanten te Enschede voor het voetlicht. Om een helder beeld te schetsen van de vrouwelijke invloed binnen de Enschedese ondernemingen, maakte de schrijfster niet alleen gebruik van schriftelijke bronnen. Zij putte tevens uit de herinneringen van meer dan zestig betrokkenen en hun nakomelingen.

Mariska Heijmans-van Bruggen

Vrouwenkamp Ambarawa 6

Bert Bakker, 2001, f40,-.

In de serie *De Japanse bezetting in dagboeken* heeft NIOD-medewerkster Mariska Heijmans-van Bruggen het eerste deel verzorgd. Aan de hand van dagboekfragmenten behandelt zij het dagelijks leven van de Europese vrouwen en kinderen die gevangen zaten in Vrouwenkamp Ambarawa 6. Tussen 1942 en 1945 werden in dit kamp op Midden-Java 35.000 vrouwen en kinderen vastgezet. De dagboekschrijfsters waren moeders van middelbare leeftijd, jonge moeders en meisjes in de puberteit die onder andere schreven over honger, gebrek aan nieuws, angst en het leven na het kamp.

Jan de Jong e.a. (red.)

Wooncultuur in de Nederlanden 1500-1800

Waanders, 2001, f225,-.

In het Jaar van het Interieur heeft het *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* de wooncultuur in de Noordelijk en Zuidelijke Nederlanden als thema. Diverse auteurs besteden in hun bijdragen over onder andere architectuur, inrichtingspraktijken en woonfuncties aandacht aan de oorsprong en definitie van de begrippen ‘huis’ en ‘thuis’ en de betekenis van daarmee samenhangende aspecten als gezin, privé-leven, intimiteit, huiselijkheid en gezelligheid.

Marianne Vogel

Baard boven baard. Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven, 1945-1960

Van Gennep, 2001, f59,50.

Na de Tweede Wereldoorlog was het Nederlandse literaire leven grondig door elkaar geschud. Vele nu bekende namen debuteerden in die tijd, zoals Gerard van het Reve en Maria Derموft. Anderen, zoals Hella Haasse, W.F. Hermans en Anna Blaman hadden al een zekere naam en kwamen met nieuw werk. In die wirwar van namen en teksten schiepen de critici een eerste ordening, waarbij sekse volgens Marianne Vogel wel degelijk een rol speelde.

Elisabeth van der Woude

Memorie van 't geen bij mijn tijd is voorgevallen

Terra Incognita, 2001, f 29,50.

In 1676 trok de 19-jarige Elisabeth van der Woude met haar vader, broer, zus en honderden anderen naar de 'Wilde Kust' om in het huidige Frans Guyana een kolonie te stichten. Het verslag dat zij van deze reis maakte is het oudste reisjournaal van een Nederlandse vrouw dat bekend is. Kim Isolde Muller bezorgde dit verslag. Samen met de kroniek die Van der Woude gedurende zeventig jaar opstelde over familieaangelegenheden en allerhand lokaal en (inter)nationaal nieuws van die tijd biedt het reisjournaal een prachtig vormgegeven en geïllustreerd ego-document van een bijzondere zeventiende-eeuwse vrouw.

Pim van Oostrum (red.)

't Zoet der eenzaamheid. Gedichten van Juliana Cornelia de Lannoy
Amsterdam University Press, 2001, f29,50.

In het tweede deel van de *Amazone*-reeks presenteert Pim van Oostrum een aantal hoogtepunten uit het literaire werk van De Lannoy (1738-1782), die in haar tijd samen met Lucretia van Merken als voorbeeld en ijkpunt van de dichtkunst diende. In deze bloemlezing gaat de aandacht vooral uit naar De Lannoy's zelfbewuste presentatie als auteur, haar verzet tegen het keurslijf dat vrouwen kregen aangemeten, haar interpretatie van de relatie tussen de seksen en haar gebruik van ironie als stijlmiddel.

Ingrid van der Vlis

Leven in armoede. Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw

Prometheus/Bert Bakker, 2001, f49,50.

In haar dissertatie zet Ingrid van der Vlis uiteen op welke manier de armen in Delft met hun armoede omgingen, hoe zij hun kost bijeenprokkelde en wanneer zij een beroep deden op de armenzorg. Behalve de praktische kant van armoede komt de immateriële betekenis van het hulp vragen aan bod. Armen hadden immers hun eergevoel. Wat was voor hen nog aanvaardbaar en wat niet meer? Door de reconstructie van de levens van arme gezinnen geeft dit boek een uniek beeld van het leven van zeventiende-eeuwers in een Hollandse stad.

IFRWH

Vanaf heden zal het nieuws van de International Federation of Research in Women's History niet meer uitsluitend via *Historica* naar Nederlandse geïnteresseerden verspreid worden. Marloes Schoonheim heeft Berteke Waaldijk als de Nederlandse IFRWH-contactpersoon opgevolgd en zij zal de berichten verspreiden via de Kenaulijst. Wie Nederlandse informatie via de IFRWH wil verspreiden, kan contact opnemen met Marloes Schoonheim via: M.Schoonheim@let.kun.nl.

Ook binnen de IFRWH zelf zijn veranderingen opgetreden; na het congres te Oslo in de zomer van 2000 is een nieuw bestuur gekozen, dat wordt voorgezeten door Mary O'Dowd: m.odowd@qub.ac.uk. Eileen Boris is verantwoordelijk voor de *Newsletter*, zij is bereikbaar via: boris@humanitas.ucsb.edu. Informatie over de Federation is te vinden op internet: <http://www.historians.ie/women>.

Het nieuwe bestuur is nu reeds bezig met de voorbereiding van een conferentie die in 2003 te Belfast zal worden gehouden, vermoedelijk over het thema vrouwen, gezin, persoonlijk leven en seksualiteit. In 2005 zal een conferentie te Sydney worden gehouden over historiografie en vrouwen-geschiedenis.

Congressen

Women's Library

Ter gelegenheid van de opening van de nieuwe Women's Library in Londen (voorheen de Fawcett Library) wordt op 8 en 9 september 2001 aan de Guildhall University een conferentie gehouden. Deelnemers aan 'Recreating the past: women, gender, and the rewriting of history' kunnen workshops bezoeken over onder andere bronnen en methoden, vrouwengeschiedenis en theorie, het onderwijzen van vrouwengeschiedenis, en over etniciteit. Informatie: Clare Midgley, e-mail: midgley@lgu.ac.uk of internet: <http://www.lgu.ac.uk/fawcett/WHN/main.html>

Sociologie

In Genève wordt tussen 19 en 22 september 2001 door de Zwitserse Gesellschaft für Soziologie een conferentie georganiseerd om de (vermeende) kloof tussen sociaal-wetenschappelijke theorievorming en interventies op het terrein van actuele sociale ongelijkheid te problematiseren. Informatie: Eva Nadai en Anne-Francoise Gilbert, Fachhochschule Solothurn Nordwest-schweiz - Institut für Soziologie, eva.nadai@fhs.ch of anne-francoise.gilbert@soz.unibe.ch.

Seksualiteit

Op vrijdag 5 oktober vindt in het Franse Dijon de workshop 'Socialism and sexuality' plaats. De bijeenkomst is erop gericht zicht te krijgen op de visie van West-Europese vakbonden en arbeiderspartijen op seksualiteit, van het einde van de negen-

tiende eeuw tot nu. Informatie: Thomas Bouchet of Tania Régin, bouchet.tl@wanadoo.fr of tania@club-internet.fr

Nationalisme

Van 11 tot 14 oktober 2001 vindt in Salford het congres 'Gender, identity and nationalism in Europe: from the nineteenth to the twenty 'first century' plaats. Aanleiding voor deze conferentie is de kloof die na de val van het communisme lijkt te zijn ontstaan tussen de manieren waarop Oost- en West-Europese staten het begrip 'natie' invullen. In Salford zal onderzocht worden in hoeverre de verschillende percepties van nationale identiteiten hun invloed hebben op het denken over sekse in Europa. Informatie: Vera Tolz of Stephanie Booth van het European Studies Research Institute te Salford, e-mail: v.tolz@salford.ac.uk of agb@globalnet.co.uk.

Moederschap

Tijdens de tweedaagse workshop 'Maternalism reconsidered: mothers and method in 20th century history' op 25 en 26 januari 2002 kan door PhD's worden gediscussieerd over de relatie tussen sekse en de welvaartstaat. Het doel van de bijeenkomst is inzicht te krijgen in ongepubliceerd onderzoek naar moederschapsvergoedingen in diverse landen en in de relatie tussen feminisme en maternalisme. Informatie: Marian van der Klein, mvk@iisg.nl of internet: <http://www.iisg.nl/research/maternal.html>

ESSHC

In Den Haag zal tussen 27 februari en 2 maart 2002 de European Social Science History Conference plaatsvinden. De conferentie wordt georganiseerd door een groot aantal netwerken die voor alle tijdvakken onder andere de volgende thema's bestrijken: criminaliteit, gezin, etniciteit en migratie, sekse, gezin, opvoeding, politiek, nationalisme, sociale ongelijkheid, orale geschiedenis en economie. Informatie: Karin Hofmeester, kho@iisg.nl of internet: <http://www.iisg.nl/esshc>.

Alva Myrdal

Op 7 en 8 maart 2002 zal in Uppsala (Zweden) de conferentie 'Alva Myrdal's questions to our time' worden gehouden ter gelegenheid van het feit dat deze politica en wetenschapper een eeuw geleden werd geboren. Aandacht zal besteed worden aan drie belangrijke thema's uit Myrdal's leven en werk, namelijk: vrouwenemancipatie, sociaal beleid (onder andere gelijkheid tussen de seksen, gezinspolitiek) en vrede. Mensen die een bijdrage aan dit congres willen leveren, kunnen een papervoorstel indienen dat vanuit historisch of contemporary perspectief licht op een van de drie thema's werpt. Voorwaarde is wel dat de bijdragen een verbinding leggen tussen sociale wetenschappen en het maken van politiek beleid. Informatie: Sabina Nilsson, sabina@framtidstudier.se.

Vrouwentijdschrift als motor

Dit najaar hoopt Lotte Jensen te promoveren op haar proefschrift over journalistes en vrouwentijdschriften in Nederland in de periode 1700-1870. Op 22 juni organiseert de SVVT een studiemiddag waarop dit onderzoek centraal staat. Annelies de Jeu sprak met de onderzoekster.

Je doet onderzoek naar vrouwentijdschriften. Wat stond er zoal in?

“Er stond van alles in: essays over maatschappelijke onderwerpen, verhalen, gedichten, humoristische anekdotes, recensies, handwerkpatronen, modeplaten en natuurlijk tips voor de huishouding. Politieke onderwerpen werden meestal vermeden, omdat die niet geschikt werden geacht voor een vrouwelijk publiek. In het emancipatorische tijdschrift *Ons Streven*, opgericht in 1870, werd voor het eerst bewust met deze traditie gebroken. Daarin was een rubriek met binnen- en buitenslands politiek nieuws opgenomen, maar de redactie moest zich wel uitvoerig verantwoorden voor deze keuze.”

Wie maakten deze tijdschriften?

“Sommige tijdschriften werden geredigeerd door mannelijke broodschrijvers, maar er waren ook redactrices, zoals Anna Barbara van Meerten-Schilperoort, Betsy Perk en Reynoudina de Goeje. Er waren in de achttiende en negentiende eeuw overigens ook enkele vrouwen die tijdschriften voor een gemengd publiek redigeerden. Met name de revolutiejaren 1795-1798 laten een bloei van de vrouwenjournalistiek zien. Men zou zelfs kunnen spreken van een kortstondige feministische golf, omdat sommige journalistes de achtergestelde positie van vrouwen nadrukkelijk ter discussie stelden.”

Welke invalshoek gebruik je voor je onderzoek?

“Ik ben er van uitgegaan dat tijdschriften niet slechts als passieve verslaggevers fungeerden, maar dat ze ook een actieve rol vervulden: ze traden op als ‘motor’ achter de ontwikkeling van bepaalde ideeën. Als discussiepodia en opiniemakers gaven ze mede inhoud aan het maatschappelijke en culturele

leven. Ze vormden plaatsen waar begrippen, waarden en normen tot stand kwamen. Dat impliceert dat vrouwentijdschriften niet slechts weergaven hoe er op een bepaald moment over vrouwen en vrouwelijkheid werd gedacht, maar dat ze ook een activerende rol hadden. Door bepaalde ideaalbeelden van vrouwelijkheid te propagieren probeerden de redacteurs en redactrices het gedrag van lezeressen te beïnvloeden.”

Welk ideaalbeeld spreekt er uit de door jou onderzochte tijdschriften?

“Er komen heel verschillende ideaalbeelden naar voren. Sommige periodes, met name die uit de periode 1795-1798, hebben een uitgesproken feministisch karakter, terwijl andere bladen een veel behoudender vrouwbeeld laten zien. Opvallend is dat veel bladen een behoudende met een vernieuwende tendens combineren. In het eerste succesvolle vrouwentijdschrift *Penélopé*, geredigeerd door Anna Barbara van Meerten-Schilperoort, werd bijvoorbeeld benadrukt dat de verantwoordelijkheden van vrouwen in de huiselijke kring lagen.

Herhaaldelijk klonk de waarschuwing: ‘de natuur heeft de vrouw noch tot studeren noch tot schrijven geschapen!’ Deze denkbeelden stonden echter haaks op de wijze waarop *Penélopé* in de praktijk functioneerde. Het vormde als het ware een bindmiddel voor Nederlandse schrijfsters: jonge dichters werden aangemoedigd kopij aan te leveren, terwijl ook vooraanstaande schrijfsters met de redactrice corresponderden.”

Wat vind je typerend voor het vrouwen-tijdschrift?

“Een van de wezenlijkste kenmerken van het vrouwentijdschrift vormt naar mijn mening het ambigue karakter als het gaat om de verspreiding van ideaalbeelden van vrouwelijkheid. Enerzijds propageerden vrouwentijdschriften een huiselijkheidsideologie, die vrouwen een leven in dienst van het gezin voorhield. Anderzijds werden ze ook gebruikt om vernieuwende vrouwbeelden te creëren, bijvoorbeeld door lezeressen aan te moedigen een gepaste werkkring te zoeken of door

hen aan te zetten tot buitenhuiselijke activiteiten zoals gevangenenbezoek en armenzorg. Ze fungeerden dus niet alleen als een repressief medium, maar ze hadden ook een bevrijdende of zelfs radicale potentie als het ging om de beïnvloeding van de publieke opinie omtrent vrouwen en vrouwelijkheid. Die ambiguïteit zie je trouwens ook bij hedendaagse vrouwentijdschriften. In bladen als *Flair* en *Fit en Gezond* worden schoonheidstips afgewisseld met artikelen over zelfstandige, werkende vrouwen.”

Welk tijdschrift heeft je het meest verrast?

“Heel verrassend vond ik *Maria en Martha. Lektuur voor Christenvrouwen*, juist omdat dit blad het ambigue karakter van het vrouwentijdschrift zo goed illustreert. Dit tijdschrift was bestemd voor protestantse ‘huismoeders’ en propageerde een sterke gezinsmoraal. Er werd veel nadruk gelegd op de verplichtingen van de vrouw als echtgenote en opvoedster van de kinderen. Tegelijkertijd echter werden de lezeressen aangespoord om allerlei buitenhuiselijke activiteiten te ontplooiën, zoals gevangenen- en armenzorg. Daarmee vervulde dit christelijke vrouwenblad een belangrijke, activerende rol ten opzichte van het ontstaan van vrouwelijk activisme. Bovendien functioneerde uitgerekend dit tijdschrift als een platform voor vrouwelijk schrijftalent: er werden veel bijdragen van beginnende schrijfsters geplaatst. Als het tijdschrift nu nog bestond, zou ik er een abonnement op nemen!”

De Stichting Vrouwengeschiedenis van de Vroegmoderne Tijd (SVVT) stelt zich ten doel het onderzoek op het gebied van vrouwengeschiedenis over de periode 1500-1800 te inventariseren, te stimuleren en bekendheid te geven. De SVVT organiseert regelmatig studiemiddagen over lopend of zojuist voltooid onderzoek en brengt drie maal per jaar een nieuwsbrief uit. Op 22 juni zal Lotte Jensen spreken over haar promotieonderzoek. Referent is Dorothee Sturkenboom. Voor meer informatie: www.iisg.nl/~womhist/svvt.html